

SKAM OG SELVMORDSFORSØG HOS EN PUBERTETSPIGE

Libby Arcel Tata

Artiklen har to formål: at indkredse begrebet skam, både som almenmenneskelig følelse og som middel til social kontrol af kvinden gennem skammens centrale placering i kønsmoralen.

Derudover søger den at sandsynliggøre en sammenhæng mellem skamfølelse og selvmordsforsøg hos kvinder. Selvmordsforsøg opfattes som en protesthandling, hvormed kvinden nægter at leve op til det sæt af krav, der stilles til hende. Kravene er klart udtrykt i den herskende kønsmoral i et givet samfund i en given historisk periode og den deri indeholdte kvindeopfattelse.

Gennem en kvalitativ analyse af en græsk piges selvmordsforsøg undersøges, hvorledes kvindelighedsopfattelsen i æresmoralen – den herskende kønsmoral i Grækenland – udtrykkes i pigens egen selvforståelse og familiens forståelse af hendes handlinger før selvmordsforsøget.

”Hvordan føles skammen?”, spurgte Omar. ”Du bliver varm i ansigtet, men dit hjerte begynder at skælve. Den får kvinder til at føle trang til at græde og dø”, sagde Chhunni-ma, ”men mænd gør den rasende.” (Fra Rushdie: *Skam*, 1983, s. 39).

Indledning

Kvindeforskningen og kvindebevægelsen i de vesteuropæiske og nordamerikanske lande har insisteret på, at ”det private er offentligt”, og har i løbet af de sidste 15 år bid for bid afsløret levevilkår, som før var mørkelagt, med kvindens egen skamfølelse som en vigtig tilsløringsmekanisme. Fødselsdepressioner, depressioner, selvmordsforsøg, voldtægt, vold, incest, seksuelle overgreb på arbejdspladsen blev gradvis bragt for dagens lys, fordi en del kvinder bed al skam i sig, stod frem som skamløse og returnerede skammen, hvor den hørte til. Man kunne kalde denne fremgangsmåde for skamløshedens metode. Hvordan skal man nu tolke en sådan insistens på offentliggørelse af private, ”skammelige” forhold? På den ene side har metoden været en bevidst frigørelsesstrategi, et middel til at afsløre og angribe det patriarkalske samfunds forskellige undertrykkelsesformer, især hvad angår seksualitet. At den har ramt rigtigt, viser dens universelle succes overalt, hvor den har været praktiseret, idet det derigennem lykkedes at mobilisere ikke alene et bredt spektrum af kvinder, men også brede lag i befolkningen, i Danmark f.eks. omkring Dannerstiftelsen.

Derudover mener jeg, at dens universelle succes skyldes, at det har været

nødvendigt med en *kollektiv, offentlig bearbejdning af den enkelte kvindes skamfølelse* som et skridt mod større frigørelse. Her tænker jeg ikke kun på den skamfølelse, mange kvinder føler især over deres seksualitet og deres krop, men – hvad der er vigtigst – den skam og det indestængte raseri, der følger af at tilhøre det køn, der er underkastet vilkår, der konstant sætter det i anden række.

Jeg vil i dette arbejde fokusere på skam, og det er der flere grunde til. Min egen specifikke interesse for emnet blev vakt i forbindelse med en analyse af 70 interviews med kvinder, der har forsøgt selvmord, græske og danske. Det viste sig, at familiens ”skammen ud” og kvindens egen skamfølelse udgjorde en væsentlig baggrund for hendes ønske om at dø, og det gælder i begge lande. (Kvantitative opgørelser over dette materiale vil blive publiceret andetsteds.)

Skaminduktion er en vigtig socialiseringsmekanisme i familien og et vigtigt middel til social kontrol uden for familien. Det gælder naturligvis begge køn, begge skal leve op til bestemte samfundsmæssige idealer, og begge køn skammer sig, når de ikke gør det. Men ud fra det faktum, at blufærdighed/dyd og skamfølelse som den følelse, der træder i kraft – burde træde i kraft – når kvinden ikke lever op til disse idealer – har været begreber, der til alle tider var mest knyttet til kvindemoralen og især kvinders krop og seksualitet – mener jeg, at vi ved at anvende skam som analytisk kategori kan få en bedre forståelse af kvindens personlighedsudvikling og handlemuligheder.

Skamfølelse spiller en stor rolle i klinikken, f.eks. i forbindelse med incest, voldtægt, hustrumishandling, anorexia nervosa, fedme, depression, selvmordsforsøg, ja i alle psykopatologiske billeder, hvor kvinder er i overtal.

Jeg har i mit kliniske arbejde erfaret, at man kommer et spadestik dybere, når talen er om, hvad folk af begge køn skammer sig over, fremfor hvad de føler skyldfølelse over. Det er tilsyneladende ulige lettere for mennesker at fortælle om deres skyldfølelse end om deres skamfølelse. Skamfølelse er en privat følelse og en følelse, der i kraft af, at den er vanskelig at kommunikere videre, bidrager til at holde undertrykkende forhold i kvindens liv skjulte og uigennemskuelige, både for hendes egen bevidsthed og for offentligheden, og dermed uimodtagelige for analyse, vurdering og ændring.

Min nysgerrighed med hensyn til skam blev ikke mindre, da jeg opdagede, at på trods af skamfølelsens fundamentale og universelle karakter er den et upåagtet forskningsemne i klinisk psykologisk litteratur, sammenlignet med interessen for skyldfølelsen. Psykoanalysens vægt på skyldfølelsen og Freuds ophøjelse af skyld-moralitet til den højeste form for moralitet har medført, at skambegrebet, med ganske få men i øvrigt glimrende undtagelser (f.eks. Erikson, 1959; Piers, 1971; Lewis, 1971), ikke har været behandlet i den indflydelsesrige psykoanalytiske og psykoanalytisk orienterede litteratur. Filosofisk/eksistentialistisk orienteret litteratur har undersøgt skam som almenmenneskelig følelse, især i forbindelse med moralsk udvikling (f.eks. Sartre, 1969; Thrane, 1979), og antropologisk litteratur har interesseret sig for ære/skam begrebet, når den skulle beskrive kvindernes livsvilkår i lande uden for de vest-europæiske og nordamerikanske kulturer (f.eks. Duboulay, 1974; Sjørlev, 1982).

Jeg har to formål med følgende fremstilling. For det første at indkredse begrebet skam i dets dobbelt betydning: som den almenmenneskelige følelse, der opstår, når vi ved egen indsigt eller andres afsløring erkender, at vi ikke lever op til de samfundsmæssige idealer og gruppenormer, og derved bliver bevidste om os selv på en pinefuld måde. Og som middel til social kontrol af kvinden gennem skammens centrale placering i en bestemt kvindemoral.

Det, der især interesserer mig, er at undersøge, hvordan begrænsninger af pigens/kvindens selvbestemmelse inducerer lammende skamfølelse og ydmygelser og hæmmer hendes evne til at handle. For det andet at sandsynliggøre en sammenhæng mellem skamfølelse og selvmordsforsøg hos kvinder. Jeg tror, at skamfølelse er et centralt motiv ved al selvdestruktiv adfærd hos begge køn, men jeg har her valgt at fokusere på kvinder.

Jeg opfatter selvmordsforsøget som en protesthandling, hvormed kvinden nægter at leve op til andres forestillinger og behov, d. v. s. et svar på et sæt af krav, der stilles til hende, eventuelt også stilles af hende selv. Selvmordsforsøget er et symbolsk *brud* med det tidligere skamfyldte liv, et brud der består side om side med ønsket om at begynde forfra. Hvorvidt tiden efter selvmordsforsøget bliver en ny begyndelse, er dog afhængigt af mange ting, som er uden for individets rækkevidde, i hvert fald når det drejer sig om et meget ungt individ som Maria, en 15-årig græsk pige, hvis selvmordsforsøgshistorie jeg vil analysere.

For at forstå Marias svar var det nødvendigt at finde frem til de krav, der blev stillet til hende, d. v. s. den i Grækenland fremherskende kvindemoral: ære/skam moralen. Det græske sociale felt og kønsforholdet er i dag, på grund af hastige samfundsmæssige forandringer, særlig modsætningsfyldt, og modsætningen mellem den gamle moral, æresmoralen, og den nye moral, retfærdighedsmoralen, træder usædvanlig tydeligt frem. Jeg anser det derfor for en fordel at analysere de skarpe modsætninger, vi finder dér, også af hensyn til belysningen af kønsforholdet på vores breddegrader. Den retfærdighedsmoral og lighedsideologi i kønsforholdet, som er en del af vores hverdag her, kan på én gang forandre forholdet til det bedre og samtidig tildække underliggende, objektivt bestemte modsætninger, som spænder ben for ligheden, hvorved de subjektivt følte konflikter fremtræder som uforståelige og irrationelle.

Et fælles element i begge samfund er, at de foreskriver en særlig kvindemoral, hvori kernen er, at det at give afkald på egne lyster og egne handlemuligheder og ofre sig for familiens bedste er et hjerteanliggende for kvinden. I Grækenland er denne kvindemoral endnu en stund begrundet i æren, i Danmark mere og mere i kærligheden (se f. eks. Håvind, 1982).

Min fremstilling falder i to dele. I den første del indkredser jeg begrebet skam alment, ud fra litteraturen, og differentierer det herunder fra begrebet skyld.

I den anden og største del foretager jeg en psykologisk analyse af Marias selvmordsforsøg via en analyse af modsætningerne i de konkrete familierelationer, hun lever i. Den samfundsmæssige ændring af æresmoralen til retfærdighedsmoral afspejles i familiemedlemmernes indbyrdes relationer og i særlig høj grad i de mandlige medlemmers relationer til den unge pige Maria, og det foregår ikke konfliktfrit.

Jeg har i et tidligere arbejde (Arcel, 1980) angrebet selvmordsforsøgsforskningen for ikke at tage udgangspunkt i kønsforholdet, når den skal belyse selvmordsforsøg hos kvinder, samt for at angive de bagvedliggende problemer summarisk som ”familieproblemer”, ”ægteskabelige konflikter”, ”sociale problemer” o.s.v. Det er en opgave for en kvalitativ psykologisk analyse at gå ned under disse overskrifter og fremdrage *indholdet* i disse problemer som selvstændige forskningsresultater og ikke som løse betragtninger i diskussionsafsnittet. (Se de metodiske betragtninger i Arcel Tata, 1980, 1984). I øvrigt er min metodiske tilgang til de empiriske data inspireret af Frigga Haug, 1981. Min forståelse af følelsernes funktion er i overensstemmelse med den kritiske psykologi (Holzkamp-Osterkamp, 1979). Hele artiklens indhold er led i et større pågående arbejde om selvmordsforsøg hos kvinder.

Skam – udviklingsmæssigt

Skam anses af de fleste udviklingsteoretikere for en tillært følelse, som opstår i barnets relation til sit sociale miljø. De tidligere former for skam knyttes til a) udviklingen af selvopfattelse, b) eksplorerende adfærd, c) frygten for at blive forladt og d) i Freuds opfattelse: den seksuelle drift.

Izard (1978) betragter den generthed, der kan iagttages hos det 4-8-måneders gamle barn, når det slår øjnene ned og skjuler ansigtet, som en tidlig form for skam, der begynder, når barnet begynder at kunne skelne mellem sig selv og andre eller mellem kendte og fremmede personer. ”Generthed” på dette udviklingstrin viser sig, når barnet erfarer en forskel mellem relationen ”mig selv plus en kendt person” og i relationen ”mig selv plus en fremmed person”. I relationen til den fremmede savner barnet de kendte signaler, hvilket hos barnet skaber en følelse af akavethed og klodsethed, begge rudimenter i den voksnes skamfølelse. Disse fysiologiske reaktioner samt rødmen ved ”forkert” adfærd, der først kan iagttages i slutningen af barnets andet år, er således medfødte, men deres organisering i det, som vi voksne kalder skam, viser sig først klart i det andet år, hvor barnet har udviklet symbolsk repræsentation af de andre og kan genkende sig selv som et separat individ i spejle, på videotapes eller på billeder (Stipek, 1983).

Børn på 2 år er til en vis grad klar over forældrenes standarder, de undgår f.eks. øjenkontakt, hvis de har gjort noget, de ikke må, men skam, forstået som de ovenfor beskrevne reaktioner, opstår på dette udviklingstrin kun i forældrenes nærværelse. Der skal ske en internalisering af værdier, før barnet kan føle skam over sin opførsel, når forældrene ikke er til stede. Internalisering sker i takt med den kognitive udvikling, der gradvis sætter barnet i stand til at differentiere sin opfattelse af sammenhængen mellem sin egen person og ydre begivenheder, samt med den sproglige tilegnelse af, hvad der er ”skammelig” adfærd og hvad ikke.

Almindelige hverdagsiagttagelser bekræftes af udviklingspsykologiske undersøgelser, der viser, at børn i den præoperationelle periode opfatter et personligt ansvar forbundet med ydre begivenheder, som de ikke har haft indflydelse på.

Det er først i den konkrete operationelle periode, at barnet begynder at skelne mellem eget ansvar og andres og derfor føler personlig skam og personlig stolthed. Af dette følger, at det lille barn må opleve en mere global form for skam og dermed selvtvivlen og tilsvarende global stolthed og selvverd i forbindelse med begivenheder, som det objektivt hverken kan tage skylden eller æren for.

Den heraf følgende opdragelsesmæssige implikation er, at det lille barn er afhængigt af på den ene side en betydeligt større bekræftelse og belønning af sin adfærd og sine præstationer, hvis dets globale selvtvivlen skal kunne opvejes, og på den anden side en fast ramme omkring sine aktiviteter, der gradvis bekræfter og videreudvikler dets grænser fra, hvad der sker omkring det, og en bibringelse af en realitetsvurdering af det, det "kan være skyld i" eller "skal skamme sig over" eller ej, og det, det kan tage æren for eller ej.

Erikson (1959) fokuserer på samme aldersfase, ca. 2-4 år, som den anden af sine udviklingsfaser (der delvis overlapper med Freuds anale og Piagets præ-operationelle fase) som en afgørende vigtig fase i udviklingen af barnets autonomi kontra skam og selvtvivlen. Barnets uafhængighedsbestrebelse, der følger med den øgede mobilitet, når det kan gå, provokerer begrænsninger og ofte misbilligelse og udskammen fra forældrenes side. De stiller krav om tid, sted og måde for barnets handlinger og straffer dårlige præstationer. Forældre, der overkontrollerer barnets kropslige manifestationer, og som ikke lader barnet vælge, medvirker til udvikling af skam hos barnet, idet de får det til at føle sig inadækvat og at tvivle på egne evner og præstationer.

"From a sense of *self-control without loss of self-esteem* comes a lasting sense of autonomy and pride. From a sense of muscular and anal impotence, a loss of self-control and parental overcontrol comes a lasting sense of doubt and shame." (s. 68 – Eriksons understregninger)

Mens han anser denne periode for afgørende for grundlæggelsen af de handlingsmønstre, der leder til autonomi kontra skam og tvivl, understreger han de efterfølgende fasers betydning for at udbedre eventuelle "skader", og ikke mindst pubertetsfasen, hvor den unge er intenst selvvruderende og også af sine omgivelser vurderes på en ny måde. En nyvurdering fra omgivelsernes side kan fremme den unges autonomi, men kan også knægte den, således som vi skal se det illustreret i Marias familierelationer.

Freud har beskæftiget sig meget lidt med skam. De få udsagn, han kommer med i teorien om seksualitet, viser, at han opfatter skam og væmmelse som normale mentale barrierer mod den seksuelle drift. Han mener, at skam er medfødt og viser sig, så snart opdragelse og ydre indflydelse har givet signalet (1977, s. 76). Den udvikles dog mest i latensalderen i kraft af opdragelse og bevirker derved, at seksualdriften kan sublimeres til andre aktiviteter.

Endelig anser Piers (1971), at frygt for at blive forladt af de kritiske forældre: "look how foolish, dumb, clumsy you are" (s. 29), ligger bagved skamfølelsen og er tæt knyttet til den tidlige separationsangst.

Skam og skamfølelse har således udviklingspsykologisk en væsentlig funktion i reguleringen af barnets adfærd, i opretholdelsen af forbindelsen mellem

barnet og de voksne, og den beskytter barnet mod kaotisk og selvskadelig aktivitet. Kvantiteten af de skamfyldte situationer, som barnet udsættes for, er imidlertid af stor betydning for dets selvstændighedsudvikling. For meget skam hæmmer og stækker individets selvstændighed over for de voksne og begrænser den eksplorerende adfærd.

Skam og skyld hos den voksne

Jeg vil i et kommende arbejde beskæftige mig med skammoralitet kontra skyldmoralitet og disses udviklingsbetingelser. Da mit ærinde er at fokusere på skammen, vil jeg her nøjes med at anføre nogle skitseagtige forskelle mellem de to følelser.

Skam og skyld bruges ofte som ensbetydende begreber. De er da også ofte indvævet i hinanden, så det er svært at differentiere dem. På det fænomenologiske plan drejer skamfølelsen sig om hele selvopfattelsen, en følelse af at være totalt forkert og svag, mens skyldfølelsen vedrører veldefinerede handlinger, som individet har gjort mod andre, eller som det netop har undladt at gøre. Følelsen af at svigte de andre og være årsag til andres lidelse er fremtrædende i skyldfølelsen. Tankeindhold, der præges af skyldfølelse, vil f.eks. være: "Hvordan kunne jeg finde på at gøre *det*? Hvilken frygtelig ting jeg har gjort. Jeg har såret ham/hende. Hvad vil der blive af ham/hende, nu hvor jeg ikke er der? Hvad vil der ske med mit barn nu, hvor jeg forsømt det, eller såret det, eller slået det? Bare jeg dog kunne gøre det godt igen. Hvad kan jeg gøre for at afhjælpe det, jeg har gjort? I morgen skal jeg nok . . ." På samme tid kan skamfuld tankegang udtrykke: "Hvordan kunne *jeg* dog gøre det? Hvilken idiot jeg er, hvor pinligt, hvor ydmygende, hvilket fjols, hvilken ukontrolleret og egoistisk person jeg er! Hvad vil de andre ikke tænke om mig? Jeg er ikke værdig til nogens kærlighed."

Skam og skyld kan afløse hinanden i hurtig rækkefølge, både når det drejer sig om moralske og ikke-moralske forhold. Hvis man f.eks. skammer sig over nederlag eller seksual afvisning, kan skammen afløses af skyldfølelse, hvor individet begynder at søge efter konkrete handlinger, det har gjort eller burde have gjort, for at placere skylden og retfærdiggøre det slag, som det har været udsat for. Skyldfølelse fungerer på den måde som forsvar for skam, der er en mere gennemgribende og truende følelse for ens selvopfattelse (Lewis, 1971).

Skam kan opstå på baggrund af involuntære handlinger, nemlig via identifikation med andre, således at man skammer sig på andres vegne, eller i situationer, hvor man "ikke vidste bedre", mens individet i skylden udmærket er klar over, hvad det gør. Det ved, hvad man skal gøre eller ikke gøre, kender reglerne, og overtræder dem alligevel.

Ud fra psykoanalytiske opfattelser knyttes skam specifikt til den seksuelle drift og til frygten for afvisning, mens skylden knyttes til den aggressive drift og frygten for straf (Erikson, 1959; Lewis, 1971; Wurmsser, 1981).

Der er også forskel, hvad angår forsvaret mod de to følelser. Skam omgås ved fornægtelse og søgen efter oplevelser eller kilder, der kan bekræfte én, mens skyldfølelsen lettes ved projektion og anklager mod andre eller mod år-

sager til ”fejltagelsen”. Følelserne i skammen er mere spektakulære end i skylden. I fastlåste situationer kan individet igen og igen tænke på de hændelser, der har produceret skylden, uden at der er knyttet følelser til tankeindholdet. Tanken om, at man kan sone, nævner flere forfattere som grunden til, at skyldfølelsen er mindre pinefuld end skam. I skamfølelsen er tankeindholdet diffust, mens det i skylden sprogligt udtrykkes bedre og er afgrænset til en bestemt situation eller hændelse.

Endelig gælder det for både skam og skyld, at begge kun optræder ved en identifikation med andre. Man må genkende sig selv i den måde, de andre opfatter én på, og selvgenkendelsen baseres på fælles idealer og værdier. Denne genkendelse kan dog være meget modsætningsfyldt. Vi kan skamme os og føle skyld over forhold, som vi i vores bevidste tankegang ikke vil anerkende som dele af os selv. Forskellene opstilles i skemaform:

	<i>Skam</i>	<i>Skyld</i>
Situationer, hvor følelsen opstår	Tilsidesættelse af normer og idealer. Ved nederlag, afvisning, irrettesættelse, udelukkelse. Både involuntære og voluntære handlinger. Seksuelle situationer.	Overtrædelse af normer og regler. Voluntære handlinger. Situationer, hvor man er aggressiv mod andre.
Selvopfattelsen	En global følelse af at være forkert og svag. Identifikation med andre.	Fokus på de enkelte handlinger og den dermed forbundne selvopfattelse. Identifikation med andre.
Tankeindholdet	Diffust, sprogligt stumt, refererer sig til egen uværdighed og utilstrækkelighed.	Klart, sprogligt differentieret, refererer sig til sig selv som årsag til lidelse.
Følelser	Autonome, fysiologiske reaktioner, diffus angst, vrede mod sig selv, ønske om at forsvinde. Sorg, frygt for at blive forladt.	Angst, sorg, vrede mod sig selv, men også vrede mod andre. Frygt for at blive straffet.
Forsvar	Fornægtelse, fortrængning af det ubehagelige tankeindhold. Søg efter selvbekræftelse. Skyldfølelse.	Projektion, rationalisering, reaktionsdannelse: ”Gøre det godt igen”.

Jeg vil herefter beskæftige mig med skammen, mere udførligt.

Skam / Selvvurdering

Skam er en fundamental menneskelig følelse, der på den ene side knytter sig til selvvurdering og vurdering af egne handlinger og på den anden side til de ønskede eller nødvendige gruppenormer og samfundsmæssige idealer. På den måde er skam et bindemiddel mellem individet og samfundet.

Pludselig afsløring af svaghed, erkendelse af utilstrækkelighed, uduelighed, værdiløshed i egne eller andres øjne anses af alle teoretikere for at være en central kilde til skamfølelse. Typiske situationer, hvor denne erkendelse kan opstå, er nederlag i en konkurrencesituation, følelsesmæssig og seksual afvisning, social irettesættelse, indtrængen i ens privatliv, latterliggørelse, udelukkelse fra sociale grupper, som man ønsker at tilhøre.

Skamfølelse kan vedrøre moralske forhold, men også forhold, som individet ikke har moralsk ansvar for. Eksempelvis er kropsopfattelsen ofte grundlag for skam. Især i kærlighed og seksuel aktivitet kan skammen over kroppen være fremtrædende: Man er for stor eller for lille, for tyk eller for tynd, man bevæger sig ikke kvindeligt eller mandigt nok o.s.v., altsammen i forhold til kulturelle idealer om, hvad der er smukt, tiltrækkende, værdifuldt. Skam vedrører således selvet i sammenligning med andre, selv om disse andre ikke behøver at være fysisk til stede eller være eksplicit i ens tanker.

Netop fordi skamfølelse er så tæt forbundet med selvpfattelsen, står skamfølelsens størrelse ikke altid i forhold til årsagens størrelse. Tilsyneladende små ting såsom at snuble over ordene i en samtale, at give den forkerte gave, at falde over et trappetrin, kan vække skamfølelse og bringe en ud af fatning.

Ved pludseligt opstået skamfølelse opstår autonome fysiologiske reaktioner som rødmen, sved, hjertebanken og bortvenden af ansigtet. Individet vil føle angst, opleve fare samt vise flugttendenser. Intenst skamfulde situationer vækker ønske om at forsvinde fra jordens overflade, at krybe i et musehul, at gøre sig lille og usynlig, ja man kan endda ønske "at dø på stedet".

De non-verbale udtryk for ens følelsesmæssige tilstand afslører én for den anden eller de andre, hvor gerne man end ville skjule den, og det typiske billede af en skamfuld person er én, der har mistet selvkontrollen. Den manglende selvkontrol er bl.a. baggrunden for, at man i kulturer, hvor selvkontrollen sættes højt (forstået som kontrol af følelser), anser skamfølelse for at være en barnlig, primitiv følelse, og man skammer sig, fordi man skammer sig. Ofte ved individet ikke, hvad det skal gøre med sin skamfølelse, og det samme gælder eventuelt tilstedeværende andre. Vi har uden tvivl en uvilje imod at lade os inddrage i andres skam. Lewis (1971) nævner, at det pinefulde i skammen gør den svær at bære for en iagttager, også selv om denne er en erfaren psykoterapeut. Hun mener således, at en af grundene til, at skam er så udforsket i klinikken, er, at terapeuter har en tendens til at vende sig bort fra skammen, i bogstavelig forstand at vende blikket væk fra patienten, når denne skammer sig, og fornægte skammen lige så meget, som patienten gør det.

Min fortolkning af dette fænomen er, at i skammen har den anden jo allerede afsløret sig, og denne afsløring registreres hos iagttageren, der af respekt for den andens værdighed, stolthed, integritet, ære ikke ønsker at afsløre hende yderligere ved at "træde i" afsløringen og på den måde selv vise sig som

skamløs. Derudover er de idealer, hvis tilsidesættelse den anden skammer sig over, jo ofte også vore egne idealer, og vi synes derfor, at den anden gør ret i at skamme sig, og netop det, at hun skammer sig, giver os en fortrøstning om, at hun ikke er skamløs og således én, som vi stadig kan regne med. Men en sådan hensyntagen forekommer kun i samarbejds- eller sympatirelationer. I kamp- eller magtrelationer har vi netop interesse i at udnytte den svaghed, som den anden demonstrerer med sin skamfølelse, og berøve hende noget ved at afsløre hende yderligere.

Der er flere grunde til, at det for det enkelte individ er svært at identificere, acceptere og analysere i hvert fald pludseligt opstået skam. Lewis nævner, at de idealer, som vi sammenligner os med, ikke altid er os bevidste, da de kan være etableret i en fjern fortid, og den opståede skam kan således synes os selv irrational. Man kunne hertil føje de tilfælde, hvor vi skammer os over uventet at opdage, at vi stadig skammer os i forhold til idealer, som vi ellers bevidst har taget afstand fra.

En anden grund kan være, at i hvert fald den enkelte skamfyldte situation er en "ordløs tilstand". Man taber mælet, og den dominerende bearbejdning af det passerede består ikke i en tankemæssigt klar organisering af erfaringen, men snarere i visuelle eller auditive forestillinger om, hvad der skete, og hvor man ser sig selv med andres øjne. Kaufman (1974) mener ligesom Erikson, at ætiologisk stammer de første skaminducerende oplevelser fra den tidlige barndom, fra relationen mellem børn og forældre, før barnet har udviklet et sprog, hvorfor skamoplevelser er utilgængelige for sproglig beskrivelse. Sartre (1969) henviser skammens ikke-refleksive karakter til dette, at en andens tilstedeværelse i den skamfyldte situation gør refleksion umulig. Det er nødvendigt for individet først at fjerne sig fra den anden og fra den indflydelse, som den andens bevidsthed har på dets selvbevidsthed, at distancere sig fra sig selv for at kunne forstå, hvad der skete.

En væsentlig grund er dog utvivlsomt, at skamfølelse hurtigt glider over i skyldfølelse, som vedrører konkrete og afgrænsede handlinger, hvilket har den funktion at forsvare selvet imod det slag i selvvurderingen, som skam repræsenterer. I skammen opstår der en opsplnitning af selvet. Jeg står uden for og betragter mig selv. Den opsplnitning af selvet i objekt og subjekt på samme tid kan, mener Lewis, være baggrunden for, at det er svært for selvet at fungere effektivt og finde en løsning på skammen.

Lynd (1958) kalder denne tilstand for *inkongruens*, hvorved hun forstår en opdagelse af, at man er noget andet end det, man troede man var. Inkongruensen kan være knyttet til selvpfattelsen, jf. det føromtalte eksempel, at man skammer sig over noget, som man skulle skamme sig over at skamme sig over, eller man skammer sig over, at man er i færd med at handle på en måde, som man selv finder forkastelig. Men den kan også være knyttet til forholdet til andre: Man opdager pludselig, at man er ude af trit med dem. Man har måske vist en dyrebar side af sig selv, man har eksponeret sig selv i den tro, at de andre ville forstå og følge en, og så opdager man, at de tværtimod tager afstand fra en på grund af det, man har vist. Så føler man sig isoleret og fremmedgjort.

"We had thought that we were able to see around certain situations, and instead we discover in a moment that it is we who are exposed, alien people in an alien situation can see around us." (Lynd, 1958, s. 35)

Jeg mener, at centrale karakteristika ved denne inkongruens er: a) at magten i forholdet til de andre er ulige, og b) at der optræder en momentan erkendelse af behovs- og værdikonflikter i en selv eller mellem en selv og de andre. Når man opdager, at man er noget andet end det, man troede man var, er det jo det samme som at sige, at man indeholder modstridende behov og værdier. Jeg vil således mene, at det, der gør det svært for selvet at fungere i skammen, ikke først og fremmest er opsplitningen mellem subjekt og objekt, men snarere *vurderingen af fare* ved afsløring af forskelle i behov og værdier i en selv eller mellem en selv og omgivelserne, når disse sidste har magt til at censurere, bedømme, udelukke eller endda udslutte en for det, der er blevet afsløret.

Mathis (1981) fremhæver den undren over en selv, der opstår i skammen, som et godt udgangspunkt for udvikling og for et ønske om at opnå viden og færdigheder, så man fremover ikke behøver at skamme sig. Hun ser således den skamfyldte situation som en mulighed i den terapeutiske situation fremfor en begrænsning.

Den momentane erkendelse af værdikonflikter burde jo tvinge en til at stille en række spørgsmål, som man havde fortrængt, skjult for sig selv, så man undgik at tage stilling til: Hvorfor føler jeg, som jeg føler? Hvorfor gjorde jeg det, jeg gjorde? Hvad er egentlig mit tilhørsforhold til denne gruppe? Denne mand? Er jeg enig i deres negative bedømmelse? Hvordan skal jeg forholde mig til den? Hvad kan der ske, hvis jeg ikke gør det? O.s.v. Kort sagt, man får en ny viden om sig selv og sin situation, som, hvis den blev tænkt helt ud, kunne udgøre et nyttigt grundlag for handling. En sådan bearbejdning forudsætter selvfølgelig, at man snakker med sig selv og andre om den situation, der affødte skammen, og når jeg siger, at erkendelsen "burde tvinge" en til at stille en række spørgsmål, hentyder jeg til det ret velkendte faktum, at vi er meget utilbøjelige til at gøre det.

Fornægtelsen eller konfliktafværgelse er det typiske forsvar mod skam, selv om der er en stærk følelsesmæssig reaktion til stede. De følelser, der dominerer, er diffus angst, vrede og bitterhed mod den/dem, der har ydmyget en, afsløret en, og vrede mod én selv over, at man har opført sig så tåbeligt. Samtidig har man en følelse af at være ubeskyttet, endda overmandet og fanget, kort sagt af at være *magtesløs* . Det tankemæssige indhold er uklart og forvirret, tankerne bliver ikke tænkt til ende.

Den fjendtlighed, der opstår i forbindelse med nederlaget, den seksuelle afvisning, irettesættelsen, latterliggørelsen, udelukkelsen vendes, hævder Lewis, mod selvet, der føler sig lille, hjælpeløst og magtesløst.

"Hostility against the rejecting other is almost always evoked. But it is humiliated fury or shame, rage, and the self is still in part experienced as the object for the 'other's' scorn. Hostility against the 'other' is trapped in this directional bind. To be furious, or enraged with someone because one is ashamed of being unloved renders one easily and simultaneously guilty

about being furious. Evoked hostility is readily directed against the ashamed, guilty, i.e. vulnerable self." (1971, s. 41)

Skyldfølelse og følelsesmæssig afhængighed (affective tie) er Lewis' forklaring på, hvorfor man vender vreden mod sig selv og forholder sig passivt og hjælpe-løst. Hun placerer således årsagen til individets handlingslammelse i individet selv.

Mens individerne i Lewis' forståelse befinder sig i et socialt tomrum, som synes at styres udelukkende af følelser, placerer den kritiske psykologi indivi-derne i en konkret sammenhæng.

Skammen og samfundet

Individerne erkender ikke og føler ikke i et tomrum, men i konkrete samfundsmæssigt bestemte situationer og interessekonstellationer. Deres handlinger har bestemte handlekonsekvenser, afhængige af de mål, som parterne har i en given interessekonstellation, og den magt, som de har til at gennemtrumfe dem. *Når individet ikke har magt i en given interessekonstellation, så kan emotionerne i stedet for at motivere til handling medvirke til at afværge handling, og de kan da blive til symptomer* eller diffus uro, ukoncentrerethed og subjektiv belastning for individet (Holzkamp-Osterkamp, 1979).

Anvender vi nu denne synsvinkel på kønsforholdet som et magtfulde forhold, kan vi forstå, hvorfor kvinder i særlig grad må opleve skamfølelse med medfølgende angst, uro og subjektiv belastning, og hvorfor de er desorienterede med hensyn til, hvorledes de skal forholde sig til disse interessekonflikter (d.v.s. at selvet ikke fungerer effektivt). I kraft af deres socialt underordnede position og underordningen i kønsforholdet oplever kvinder oftere at blive skammet ud, når de udviser socialt forandrende adfærd, de oplever oftere nederlag i en konkurrencesituation og bliver dermed lukket ude, bliver oftere seksuelt udnyttet, begrænset, forkastet, oftere socialt rettesat, oftere latterliggjort. Samme underordning og frygten for at miste deres sociale indlejring gør, at *de ikke klart kan føle, hvad de føler, ikke fuldt ud kan erkende det, de erkender*, og på grund af de objektive og subjektive hindringer *ikke kan omsætte følelser til frigørende handling*, i hvert fald ikke så længe de står alene.

Fornægter kvinden eksistensen af disse konflikter, fornægter hun skammen som et nyt vidensgrundlag, vil den med jævne mellemrum dukke op i hendes sociale forhold og igen forårsage akutte skamfølelser. Disse er imidlertid hver gang et slag mod hendes selvværd, og gentagne skamfyldte situationer medvirker til etablering af *kronisk skam over sig selv* og en indskrænket handleevne.

Den kroniske skam kan også grundlægges i barndommen, således som jeg tidligere var inde på. Kronisk skam anses af flere klinikere for at være en kernefølelse i depression (Lewis, 1971; Wurmser, 1981; Kohut, 1977).

Man kan her stille det spørgsmål, om det er en forudsætning for at føle skam ved afsløring, at man deler de andres værdier. Thrane (1979) hævder, at det er det, for ellers ville udskammen eller afsløring ikke vække skamfølelse, med vrede eller foragt. Jeg vil dog hævde, at der sjældent vil eksistere en total

værdiadskillelse, således at, selv når værdierne ikke er fælles, vil afsløring altid skabe en vis grad af skamfølelse, blandet med vrede og foragt. Men det er her af endnu større betydning, at individet i de tilfælde, hvor vreden og foragten ikke kan komme til udtryk, alligevel vil føle sig skamfuld, men denne gang over sin manglende handlen og over den afmagt, som et kontinuerligt underordningsforhold medfører. Denne form for skam vil jeg kalde den *sociale afmagtskam*.

Men vil det så sige, at skam ikke forekommer i forhold, hvor magten er lige- ligt fordelt? Jeg indledte forrige afsnit med at hævde, at skam er en funda- mental følelse, der knytter sig til selvvurderingen og de på et givet tidspunkt hævdundne normer og idealer, d.v.s. moral. Da man kontinuerligt vurderer sig selv og sine handlinger, både i forhold til egne behov og forestillinger og i forhold til den virkelighed, der forandrer sig, og da man ikke kan forestille sig et samfund uden moral, kan skam naturligvis ikke forsvinde. Et analogt spørgs- mål ville være, om frygt kan forsvinde.

Den eksistentielle skam, d.v.s. den menneskelige mulighed for en pinefuld selvbevidsthed i forhold til andre, der iagttager og vurderer én, vil altid bestå. Ved eksistential skam forstår jeg det samme som Sartres (1969) "pure shame", som han definerer således:

"Pure shame is not a feeling of being this or that guilty object but in gene- ral of being an object, that is of *recognizing myself* in this degraded, fixed, and dependent being which I am for the Other." (Sartres fremhævelser) (s. 288).

Alene det at være objekt for den andens vurdering og min forsvarsløshed over for denne vurdering giver mig en form for skam, som må være den samme i alle kulturer.

Den eksistentielle skam udgør det ontologiske grundlag for den *sociale skam*, der opstår i de samfundsmæssigt bestemte forhold til et eller flere kon- krete mennesker. For at *social skamfølelse* kan opstå, kræves en aktiv adskil- lelse, afvisning eller negativ bedømmelse, og den sociale skam er en konstant mulighed, når ens behovstilfredsstillelse er afhængig af andre. Indholdet er forskelligt, afhængigt af samfundsformation og historisk periode. Socialt magt- fulde grupper kan inducere skam i socialt mindre magtfulde grupper ved at begrænse deres handlemuligheder og behovstilfredsstillelse og begrunde be- grænsningen i disse mindre magtfulde gruppers underlegenhed (f.eks. kvinder, fremmedarbejdere, negre, jøder).

Vi kan skelne mellem *akut social skam*, der opstår ved momentan afsløring eller fordømmelse på basis af værdikonflikter, og *kronisk social skam*, der op- står ved konstant afvisning og fordømmelse på basis af værdikonflikter. Den kroniske sociale skam grundlægges ofte i barndommen.

Opsummerende vil jeg fremhæve følgende:

- (1) Skamfølelse opstår på basis af identifikation med andre og ved selvgen- kendelse af andres vurdering af én.
- (2) Hvis der er værdifælesskab, vil den negative bedømmelse og den medføl-

gende skamfølelse motivere individet til regulering af sin adfærd i den ønskede retning.

- (3) Hvis der ikke er værdifællesskab, vil den negative bedømmelse og den medfølgende skamfølelse føre til skærpelse af forskellene og adskillelse mellem individet og de andre. Hvis individet i et magt-ulige forhold ikke har andre handlemuligheder, vil det modvilligt underkaste sig de andres bedømmelse og derved føle yderligere skam og indestængt raseri.

Efter denne almene indkredsning vil jeg gå over til at undersøge, hvilken konkret placering skammen har i den græske kvindemoral, samt hvilken betydning skam og skamfølelse har haft for Marias selvmordsforsøg.

Ære/Skam = Timi/Ntropi

”Det er med skam som med alt andet: Lever man tilstrækkeligt længe med den, bliver den en del af det faste inventar.” (Rushdie, 1983, s. 39)

Når jeg skal forstå Maria og hendes handlinger, er det nødvendigt at placere hende i de konkrete relationer, hun lever i, og på det grundlag, der bestemmer hendes handlemuligheder, nemlig det græske samfund og hendes familie. Det er ikke muligt inden for denne artikels rammer at foretage en udtømmende analyse af familiens samfundsmæssige situation, ej heller at belyse alle forhold i den psykologiske familiedynamik. Det, jeg især vil undersøge, er den kvindelighedsopfattelse, der indeholdes i æresmoralen i Grækenland, og hvorledes denne opfattelse rummes i den måde, hvorpå Marias familie forstår og reagerer på hendes handlinger.

Som udgangspunkt for at uddrage kvindelighedsopfattelsen vil jeg anvende antropologiske indsigter, således som de er samlet i det, der kaldes ære/skam-komplekset, samt naturligvis egne iagttagelser og erfaringer fra min barndom, ungdom og tilbagevendende besøg i Grækenland. (Campbell, 1970; Du Boulay, 1974; Friedl, 1962; Lee, 1959).

Ære/skam komplekset kan her kort defineres som: Kvindens medfødte skamfølelse sikrer familiens ære. Det anses for at gælde for alle Middelhavslande, og variationer at det findes mange flere steder i verden, i sociale strukturer, hvor formuen og magten er fordelt blandt mandlige familiemedlemmer og arves patrilinealt (Denich, 1974). Det gælder især i pastorale og agrare samfund, hvor den udvidede familie er den vigtigste sociale enhed, og hvor mandens og kvindens arbejds- og indflydelsessfærer er skarpt adskilte, med ”hjemmet” som kvindens arbejdssted og indflydelsessfære og ”verden udenfor” eller ”samfundet” som mandens.

Der er dog den vigtige tilføjelse, at det aldrig har været forbudt for kvinderne at arbejde i markene, og kvinderne udgjorde og udgør stadig en betragtelig ulønnet arbejdskraft, også ”uden for hjemmet”. Afkastet ejes af faderen eller ægtefællen. Dette paradoks viser sig f.eks. i situationer, hvor kvinder på vej til markarbejde må gå store omveje for at undgå at komme forbi ”torvet”, som traditionelt er mandens domæne.

Grækenland er naturligvis ikke mere et agrart samfund, selv om halvdelen af den græske arbejdsstyrke, inkl. kvinderne, stadig beskæftiges ved landbruget. Omstruktureringer i landbruget, industrialiseringsprocessen, emigrationen, den massive flugt fra land til by med påfølgende koncentration i byerne (halvdelen af landets befolkning på ca. 10 millioner bor i Athen og Saloniki), kvindernes stigende deltagelse på arbejdsmarkedet (40%), samt teknologiske mål og deres intensivering i de sidste 10-15 år har medført ændringer også i kønsforholdet, der i øjeblikket er i rivende udvikling. I 1983 under en socialistisk regering, ændredes de tidligere gældende formueretslige forhold, der bekræftede kvindens underordnede og afhængige forhold til manden, og såvel denne ændring, som ændringen i navnelovgivningen, hvorefter kvinden nu kan beholde sit eget navn ved giftermål, reflekterer, således som Asplund (1983) også påpeger, forandringer i forholdet individ/samfund og her mere specifikt mand/kvinde forholdet.

Disse "de jure" reguleringer er både forløbere for og efterfølgere af "de facto" ændringer, men de betyder naturligvis ikke, at kønsmoralen ændrer sig med ét slag. Ære/skam moralen er stadig virksom og vil være det længe, selv om de deri indeholdte opfattelser af mandighed/kvindelighed i stigende grad bliver modsætningsfyldte og uholdbare, når produktions- og reproduktionsforholdene ændrer sig.

Manden anses for at være logisk tænkende, han har større overblik over, hvad der sker i samfundet, han er den, der på en mere ansvarlig måde følger samfundets regler, han kan bedre overskue tingene og tage de rigtige beslutninger. Ved vanskelige beslutninger eller i farlige situationer er han mere koldblodig og modig. Han står indiskutabelt højere end kvinden = o antras ine anoteris, og af denne indiskutable overlegenhed følger andre egenskaber som alvor, ansvarlighed, styrke.

Kvinden anses omvendt for at være ulogisk, sårbar på grund af sin iboende sensualitet, svag og sladderagtig, forførerisk og frygtsom, når det gælder. På grund af sin sensualitet er hun en konstant trussel mod familiens ære, især hvis hun engagerer sig i før- eller udenomsægteskabelige seksuelle forhold. Da kvinden er så ufuldkommen, er det nødvendigt med en mands tilstedeværelse, en fader, broder eller ægtemand, og denne mand giver hende identitet og beskyttelse. En hovedpointe er her, at manden kan bøde på kvindens ufuldkommenheder med sin tilstedeværelse. Konsekvensen af denne opfattelse er, at en kvinde uden en mand ikke blot er en ufuldkommen men også en suspekt kvinde. Hvad kan hun ikke finde på, når der ikke er en mand til at tage vare på hende? En sådan opfattelse modsiges dog af det faktum, at Grækenland, der altid (siden Odysseus' og Penelopes tid) har haft stor emigration, altid har været et land med en stor handelsflåde, et land der i årenes løb har haft betydelige mandefald i krige og borgerkrige og påfølgende befolkningsflytninger — derfor også altid har været et land med et betydeligt antal ventende koner, enker og faderløse døtre, der måtte klare sig selv ved eget arbejde. En suspekt og ufuldkommen alenekvinde er således først og fremmest den kvinde, der *vælger* at være alene, enten ved ikke at gifte sig eller ved at lade sig skille, uanset hvor utilfredsstillende hendes ægteskab måtte være.

Alle har "philotimo" = ærekærlighed, uanset klasse, køn og uddannelse, det

er indbegrebet af menneskeværdighed, det der adskiller mennesket fra dyrene. Philotimo giver status i familien og i samfundet. Lee (1959) angiver som dominerende indhold i philotimo *uangribelighed* og *frihed*. Ved at opfylde sine forpligtelser så godt som muligt, uanset ens plads i samfundet, bliver man fundet uangribelig, og ved samtidig at føle sig og optræde som et frit menneske, kan man opretholde sin philotimo. I denne forbindelse kan ydre tvang anses for nødvendig, men den regnes ikke for ufrihed eller angreb på philotimo, hvis den ikke følges af indre underkastelse. (Vi genkender her den stoiske filosofi).

Af skam undgår man at kaste smuds på egen og andres philotimo.

Således er timi og ntropi sociale værdier, som sættes meget højt, og at være uden ære — aphilotimi — eller uden skam — adiantropi — er det samme som at have mistet sin sociale værdighed, ja sin menneskeværdighed. Definitionen på mandens ære er hans evne til at beskytte kone og børn mod skam. Det forventes af ham, at han reagerer aggressivt og prompte, hvis udenforstående fornærmer hans familie med ord eller handlinger. Kvindens ære er hendes seksuelle ære. Skamfølelse anses for at være en positiv, eftertragtet og mest en kvindelig egenskab, som er medfødt og som langsomt, efterhånden som pigen vokser og modnes, vil udfolde sig og nå sin fulde styrke efter puberteten. At have skamfølelse er at være bevidst om værdien af ærefulde og æreløse handlinger og at foretrække de første.

Via skamfølelsen reguleres flere af kvindens livsområder, ikke mindst den måde, hvorpå hun opfører sig over for autoriteterne, og dog i udpræget grad hendes seksualitet. Grækerne frakender altså ikke kvinden lyster eller lidenskaber, snarere tværtimod, idet kvindens seksualitet og sensualitet opfattes som en grænseløs kraft, hvis den ikke holdes på plads af manden og af hendes skamfølelse. Begge køn har lyster, forskellen mellem kvinde og mand er, at den første "kan holde sig", men den anden kan ikke. Man kan her genkende opfattelsen af kvinden som anomali, som noget farligt, der medfører modsætninger og vil bekæmpe den sociale orden (på dansk udtrykt ved: "Fanden skabte kvinden").

Denich (1974) fremhæver, at sådanne opfattelser reflekterer, at kvinder ikke godvilligt lader sig underkaste, og at den seksuelle stratificering ikke resulterer af enighed men af indre konflikter i kønsforholdet. Det patriarkalske samfund kan dog ved at henvise netop disse egenskaber til kvindens naturgivne underlegenhed befæste hendes mindreværdige status og fastholde den tvekønnede arbejdsdeling og kvinden som ulønnet arbejdskraft. Den enkelte mand kan anses for dum, dranker eller æreløs, men dette opfattes som individuelle karakterfejl, der ikke anfægter det mandlige køns overlegenhed.

Skamløshed betyder tab af den kvalitet, der sætter kvinden i stand til at overvinde alle sine svage sider. En skamløs datter eller det, der er værre: en skamløs hustru er en forbandelse for "hjemmet", en ond skæbne. Hun har tilsmudset det vigtigste, en familie har, sin ære, og skadet dets omdømme. Men ikke alene det. Da manden har som sin opgave at passe på hende, beviser hendes fejltrin, at *han* har forfejlet sine opgaver og udadtil har vist sig som én, der ikke kan styre sit hjem.

En sådan skam skal "vaskes af", og straffen spænder fra psykisk til fysisk

vold og i yderliggående tilfælde til mord. Der er således hvert år adskillige æresmord i afsondrede egne af Grækenland: Mænd der myrder den utro ægtefælle, datteren eller hendes elsker for overtrædelse af seksualitetsforbudet.

Alting har sit modstykke, og en god kvinde/pige, en moralsk kvinde/pige, mia kali gynæka, mia ethiki gynæka, ena kalo koritsi, ethiko koritsi, kaster glans over familien og over sig selv og kan derved vinde agtelse og selvagtelse. Kvinden føler stolthed ved den vigtige funktion, hun derved bliver tildelt: at sikre familiens ære, og således går det til, at kvinder lærer at elske deres egen undertrykkelse ved at basere deres selvværd på egenskaber, som de utrætteligt skal kvalificere sig til, og som udspringer af definitioner af deres natur, som den dominerende gruppe har foreskrevet.

Men som mange antropologer fremhæver, skal man ikke overse, at kvinder ved at udnytte denne position kan udvide deres magtområde betydeligt og på denne måde etablere baser af uformel magt, som f.eks. Rogers (1975) sidestiller i betydning med mandens formelle magt. Jeg er uenig i denne sidestilling og vil vende tilbage til emnet.

Det er dog helt sikkert, at opfattelser af kvinders underlegenhed i Grækenland modsiges af dagligdags erfaringer. Græske kvinder giver absolut ikke indtryk af at være svage. Ud over det ovenfor nævnte eksempel med enkerne, søflokkenes og de emigrerede mænds koner, som alle jo kan se klarer sig i samfundet, samt at der også findes kvinder, der tjener deres penge selv og er begyndt at bo alene og vil skilles, så er der andre opfattelser, der nærmest udråber kvinderne til at være omnipotente og til at være dem, der "kan bygge et hus op eller rive det ned", "forme manden eller ødelægge ham". Hun er garant for hans succes både hjemme og ude, hvad der selvfølgelig er et tveægget sværd: Hvis ikke han klarer sig godt, så er det hendes skyld, hun har ikke formået at skabe ham et godt hjem og give ham lyst til at påtage sig de byrdefulde forsørgelsesopgaver. (At denne tænkning ikke begrænses til Grækenland, fortæller f.eks. den anti-feministiske bølge i USA, i hvis kølvand der er opstået kurser, vejledninger og andre former for påvirkning om, hvordan man kan blive en god hustru for sin mand.)

I caseanalysen vil jeg komme tilbage til skam/ære moralen.

Marias selvmordsforsøg

Selv mord og selvmordsforsøg hos unge er et stadig voksende fænomen i hele verden (Bille-Brahe et al., 1985; Arcel et al., 1980). Jeg skal ikke her gå nærmere ind i denne problematik, men kun komme med en enkelt bemærkning angående alvoren i intentionen.

Der har i selvmordsforskningen været en lang tradition for at komme med vurderinger af alvoren i intentionen, ville personen dø, eller ville hun ikke, var hun "virkelig" deprimeret, eller ville hun blot "manipulere" med omgivelserne? Jeg er enig med andre forskere (se Arcel 1980) i, at der i ethvert selvmordsforsøg ligger modstridende ønsker: ønsker om at dø og ønsker om at overleve. I selvmordet er det første ønske større end det sidste, i selvmordsforsøget er det sidste ønske det største. Men uanset hvordan og hvorledes, så lig-

ger der deperation og magtesløshed bag begge handlinger, også når selvmordsforsøget antages at være "af manipulerende karakter". Jeg synes, at man kan få en rimelig målestok for den situation, som personer, der forsøger selvmord, befinder sig i, ved at forestille sig, hvor meget der egentlig skal til, for at man selv ville tage ud i en skov eller låse sig inde i et værelse og spise et antal smertetabletter eller snitte sig i håndledet.

Maria er 15 år og går i 1. G på en statsskole i Athen. Hun bor sammen med sin moder, 46 år og hjemmeskrædderinde, sin broder, 23 år, der arbejder med EDB, og sin fader, 50, landmåler, der arbejder i Nordgrækenland og er hjemme sammenlagt 3 måneder om året. Familien bor i eget hus lidt uden for Athen og klarer sig økonomisk, uden at være velhavende. Hovedindtægten er faderens samt de penge, som moderen tjener som hjemmeskrædderinde. Begge forældre boede i en lille landsby i Nordgrækenland, indtil de ved deres giftermål for 25 år siden flyttede til Athen.

En morgen i juni måned, eksamensmåneden, tog Maria hjemmefra for at gå i skole, men i stedet gik hun ind på et nærliggende apotek, købte 50 aspiriner, tog en bus til en lille skov et godt stykke uden for Athen, satte sig og spiste de 25 aspiriner uden vand til at sluge dem med og ventede på at dø. Hun vidste ikke, at man ikke kan dø af 25 aspiriner, i skolen havde hun hørt, at det var en måde at gøre det på. Mens hun ventede et par timer, tænkte hun over tingene, fortrød og besluttede at henvende sig på et nærliggende hospital, hvor hun blev indlagt en time og derefter overført til et stort hospital i det centrale Athen. Der blev hun pumpet ud og overnattet til næste dag med henblik på udskrivning. Hun og moderen blev interviewet hver for sig umiddelbart før udskrivningen af klinisk psykolog og psykiater.

Maria faldt inden for normalområdet, som 85% af dem, der forsøger selvmord, gør. Hun er af mellemhøjde, spinkelt bygget, køn, med et flot langt hår, hvis lyse farve er usædvanlig for en græsk pige. Maria virker noget genert, men er parat til at fortælle, hvad der skete, og hun svarer kort og nøjternt på spørgsmålene, men fortæller ikke noget spontant. Hun virker som en følsom, tænksom pige, velbegavet, sprogligt velformuleret og præcis, modenhed større end sin alder, noget trist og reserveret. Hun bliver følelsesmæssigt berørt, når vi taler om forholdet til broderen, men ellers er hun rolig og fattet.

Moderen er derimod meget følelsesmæssigt berørt, græder hele tiden, kan ikke forstå dette her. Hun fortæller, at Maria har været trist i det sidste halve år, indesluttet, aggressiv og trodsig. Moderen kunne ikke komme i kontakt med hende. Den eneste Maria havde tillid til var broderen, som hun beundrede og blindt adlød. Der har været en del problemer i skolen, Maria blev med nød og næppe rykket op i gymnasiet sidste år. Hun har været udsat for stort pres fra faderen og broderen for gode skolepræstationer, mens moderen selv har siddet mellem to stole. Hun kan se, at det er vigtigt, at Maria kommer videre i uddannelsessystemet og bliver "en videnskabskvinde", fordi "så kan hun få en bedre skæbne end mig", men er på den anden side ikke enig i faderens pacning af Maria. "Vi selv har jo heller ikke drevet det til noget særligt". På den anden side, hvad skal Maria gøre, hvis hun ikke går i skole, spørger moderen sig selv. Moderen arbejder som hjemmeskrædderske, arbejder meget og har samtidig det totale ansvar for hjemmet under faderens fravær men må stå

til regnskab for faderen under dennes korte besøg i Athen. Han gør f. eks. moderen ansvarlig for Marias vanskeligheder i skolen. Hun har ikke holdt godt nok øje med hende og hendes læsning.

Ved en episode for kort tid siden sagde faderen, at han ikke ville have at familien kom og besøgte ham i ferien i Nord-Grækenland. Moderen og Maria havde kastet skam over familien på grund af skoleproblemerne: ”havde udløst hans navn”.

Moderen er kritisk over for faderen men kan ikke se nogen vej ud af ægte-skabet. Under indtrykket af Marias selvmordsforsøg lufter hun en flugtfantasi ”bare jeg dog kunne tage Maria og rejse til Tyskland med hende, hvor jeg kan arbejde og hun kan studere”. Det er interviewerens vurdering, at moderen nærer gode og positive følelser for Maria men føler sig samtidig hjælpeløs overfor pigens problemer. Hun kan ikke komme i kontakt med hende, kan ikke forstå hende, hun er så forskellig fra hende selv.

Hvad skete der? Marias beretning: Maria havde planlagt dette det sidste halve år. Siden hun for et år siden var dumpet i en del fag i mellemskolen, havde familien lagt et enormt pres på hende om at klare sig bedre i 1ste g. Hun skulle læse lektier flere og flere timer om dagen. Familien skammede sig over hendes dårlige præstationer, de kaldte hende ”en fiasko” og krævede af hende, at hun skulle klare sig bedre i de aktuelle examener.

Dagen før havde broderen været på hendes skole i et andet ærinde, traf der nogle af Marias lærere og fik at vide, at Maria ikke var ”en god elev” hverken i sine faglige præstationer eller i sin opførsel. ”Hun var ikke i orden”. De hævdede, at hun var blevet taget i at snyde til examen flere gange. Hun havde haft et sammenstød med en af de kvindelige lærere og dette bevirkede, at hun kom på kant med hele lærerkollegiet, der opfattede hende som ”for stolt og ulydig”. Hun kunne nok ikke forvente at blive rykket op til 2.g. Udstyret med disse oplysninger kom broderen hjem og sammen med moderen truede han Maria (dog uden fysisk vold) med, at hvis hun ikke bestod, ville hele deres opførsel ændre sig overfor hende. Hun ville ikke få lov til nogensinde at modsige dem. Hun ville blive taget ud af skolen – familien ville ikke tage på sommerferie sammen – faderen ville ikke have, at Maria brugte hans navn mere, Broderen, der tidligere var Marias støtte i visse sager (som jeg skal vende tilbage til) slog hånden af hende under skænderiet – han var skuffet og vred over, at hun ikke havde fortalt ham, at hun havde snydt til examen. Han beordrede hende til frisøren næste dag, hvor hun skulle lade sit lange hår klippe kort – ellers ville han sende hende på hospitalet (underforstået han ville slå hende så meget, så hun endte på hospitalet).

Ønsket om at dø: Maria ønskede ”at gøre en ende på sig selv”. Hun havde et meget stort ønske om at dø og havde haft det det sidste halve års tid. Hun troede, at ”derved ville tingene blive lettere for de andre”, og at ”de ville blive kedede af deres opførsel”. Hun følte ”en uudholdelig spænding” i de sidste dage og ønskede at ”blive færdig med sig selv”. På spørgsmålet om, hvad hun troede der gjorde, at en pige kan få et ønske om at dø, svarede hun: ”skuffelse over, at hun intet kan ændre ved sin situation”.

Marias vigtigste sociale enheder: Marias vigtigste sociale enhed er familien. Skolen har hun i stigende grad taget afstand fra: "Det er meningen, at de skal lære os at tænke rigtigt, men det, der betyder noget er at have en god relation til lærerne og at spille teater". Hun har kammerater men ingen venner "Jeg kan ikke lide at tale med de andre om mine inderste tanker og følelser".

Faderen oplever hun som "kold og hidsig" og betegner sit forhold til ham som dårligt. Hun synes, hun har et godt forhold til moderen, men hun kan ikke tale med hende om sine skoleproblemer. Den eneste hun kan tale med om sine skoleproblemer er broderen. Broderen forlanger hendes fortrolighed og bliver fornærmet, hvis ikke hun åber sig for ham og deler sine tanker og sine problemer med ham. Medvirkende til bruddet var hans vrede over, at hun ikke havde fortalt ham, at hun igen havde snydt til eksamen.

Maria synes, at hun i stigende grad føler sig følelsesmæssigt uafhængig af familien, ville gerne flytte hjemmefra, men ved ikke, hvor hun skulle flytte hen. Hun tilbringer megen tid hjemme på sit værelse, hvor hun læser alle slags bøger, skriver digte, beskæftiger sig med sine dyr: hund, kat, fugl, spiller på guitar. Hun går ikke ud med sine veninder og har heller ikke drengevenner, det må hun ikke for sin broder. Hun deltager ikke i husarbejdet, da moderen synes, at hun skal bruge sin tid på at læse lektier.

Hvilket billede har vi så af Maria og hendes konkrete sociale relationer?

Hun er *datter* af en kold og straffende fader med patriarkalske værdier. I kraft af sit arbejde pendler han mellem Athen og Nordgrækenland og er i realiteten udelukket fra at øve afgørende indflydelse på familien, til hvilken han opretholder relationer, der udelukkende baserer sig på hans magtposition som mand, fader og formelt overhoved for familien. Hans bidrag til familien er penge og kontrol.

Hun er *datter* af en moder, der i faderens fravær har ansvaret for hjemmet og to halv voksne børn. Hun bidrager til familiens økonomi, men hendes arbejde som hjemmeskrædderinde forhindrer hende i at få samfundsmæssige livserfaringer, som hun kan videregive til Maria. Hun er underkastet mandens fjernkontrol og føler sig forpligtet til at være loyal over for hans mål. Modereens magt er en delegeret magt, der kan tilbagekaldes og betvivles, når hendes opgaver ikke lykkes eller løses på en anden måde, end faderen ønsker.

Hun er *elev* i en idealistisk og undertrykkende skole (Tsoukalas, 1975; Mouzelis, 1978), der vedligeholder klasse- og kønsforskelle, og som på trods af politiske, officielle udviklingsmål stadig forudsætter, at eleverne skal have iboende motivation for skolearbejdet, og vurderer problemer i skolen som "moralske" problemer (jf. lærernes udtalelse: Maria er "ikke i orden").

Hun er *lillesøster* til en broder, der repræsenterer solidaritet og forståelse på den ene side og kontrol og straf på den anden. Han har i kraft af sit køn delegeret magt fra faderen til at "passe på" søsteren, hvilket begrænser hendes sociale integration og forholdet til det andet køn.

Hun er *ung borger* i et samfund, som er i rivende udvikling og forandring på alle områder, men hvor familiens ubrydelig enhed som absolut værdi og manglen på et andet samfundsmæssigt netværk gør, at mulighederne for, at et ungt menneske, der er i konflikt med sin familie, kan forlade sin familie eller søge hjælp udefra er stærkt begrænsede – og især for en ung pige. En af de traditi-

onelle muligheder for selvstændighed for drenge har f.eks. i Grækenland været at "tage ud at sejle". Denne mulighed foreligger ikke for Maria.

Hun viser som *person* et handlemønster, der går ud på, at hun stillet overfor begrænsninger og vanskeligheder, hellere vil isolere sig – gemme sig, svare med en diffus protest fremfor at søge alliance med andre i samme situation som hende, f.eks. skolekammerater, og afklare, hvad hun vil med sine skoleplaner. Til trods for at hun anser familiens uddannelsesmål for hende som meningsløse, fortsætter hun med at forsøge at opfylde dem og bringer sig selv i en mere og mere uholdbar situation. Hendes aktiviteter er tidstypiske, men da hun udfører dem alene, udgør de ikke et middel, der forbinder hende med andre.

Efter beskrivelsen af kendsgerningerne i Marias liv vil jeg først fremstille nogle analyseresultater om, hvilke modsætninger i Marias familierelationer der har været medvirkende til hendes isolations og desorientering til at begynde med og hendes selvmordsforsøg som forsøg på at løse disse modsætninger. Dernæst vil jeg analysere hendes selvmordsforsøg som en særlig måde at bearbejde modsætninger på: en tilbagetrækning fra det sociale felt.

Jeg vil fokusere på følgende fire forhold:

1. Modsætningerne mellem opdragelsesmidler og opdragelsesmål i familiens opdragelse.
2. En lydig pige kontra en moderne pubertetspige.
3. En magtfuld moder kontra en magtesløs moder.
4. Broderen som ven kontra broderen som "manden i huset".

Jeg har med inspiration fra Rushdie (1983) kaldt afsnittene for: 1. Uelsket ydmygelse, 2. Det kiksede mirakel, 3. Det usynliges forvalter, 4. Dråben der fik bægeret til at flyde over.

Uelsket ydmygelse eller modsætninger mellem opdragelsesmidler og -mål

Familiens reaktion på Marias skolevanskeligheder og opgøret aftenen før selvmordsforsøget tyder på, at ære/skam moralen trådte i kraft, især hos faderen og broderen. Marias dårlige præstationer i skolen, lærernes udpegning af hende som ikke "i orden", afsløringen af at hun havde snydt til examen opfattes ikke som problemer, hvis kerne man skal finde frem til og tage stilling til, men som umoralsk adfærd, der skal straffes. Det er meningen at straffen skal vække hendes skamfølelse og få hende til at yde en extra indsats så hun ikke dumper.

Ser vi nærmere på de straffeforanstaltninger, som familien bruger så egner de sig til at vække hendes skamfølelse til overmål men bestemt ikke til få hende til at præstere mere end hidtil, da de repræsenterer intet mindre end en udslettelse af hendes menneskeværdighed og degradering til en ting:

– hun vil blive taget ud af skolen som straf

- hun vil ikke kunne udtrykke uenighed i deres beslutninger eller meninger og dispositioner med hende
- familien bliver udelukket fra sommerferie p.g.a. hende
- hun må ikke besøge faderen i Nord-Grækenland
- hun må ikke bære hans navn mere
- hun skal klippe sit hår – hendes særlige stolthed allerede næste morgen.

At hun vil blive frarøvet disse ting viser også, at de ikke betragtes som forhold, der på naturlig vis tilhører hende, men er privilegier, som hun kan få tildelt, for så vidt hun udviser passende adfærd. Og fratages hende når hun ikke gør det. Disse sanktioner vil meget sjældnere blive taget i brug overfor drenge: for det første fordi drengene forventes at få en uddannelse for at kunne klare sig men pigen kan giftes og blive forsørget; for det andet, fordi en mand uden navn eller ytringsfrihed ikke *kan* være en mand, mens en kvinde *kan* leve med sin mands navn (i visse dele af Grækenland mister hun ikke alene sit efternavn men også sit fornavn og kaldes f.eks. ”Georgena” = Georgs kone, som tilfældet er i Roumeli i Central-Grækenland) og er normalt underkastet sin mands eller faderens dispositioner. For det tredje, fordi den dreng i Marias alder, der bliver truet på den måde, sandsynligvis vil reagere med aggression mod forældrene og vil endda forlade hjemmet.

Disse straffeforanstaltningers art er da møntet først og fremmest på personer, der har få udvejsmuligheder og er bundet til hjemmet – altså kvinder. Dikotomien: Manden ude – kvinden hjemme stikker altså sit hoved frem selv i de tilfælde, hvor der fra familiens side er bevidste mål om, at pigen skal uddannes lige så godt som drengen. Begrænsninger i *ytringsfriheden*, i *bevægelsesfriheden* og *tvangsmæssig disposition over kvindens tid* (med arbejde i marken, i huset, med broderi, søskendepasning) er gamle undertrykkelsesmidler, som i århundreder blev taget i brug, når pigen havde overtrådt seksualitetsforbudet.

Maria har ikke forbrudt sig mod dette forbud, men alligevel træder samme kontrolmekanismer i kraft. Mændene i familien og til dels moderen har ikke forstået det, som mange andre græske familier har forstået, nemlig at de ikke kan bruge opdragelsesmidler, der knytter sig til den gamle kvindelighedsopfattelse = kvinden i hjemmet som hustru og moder, til at motivere hende til at præstere og kvalificere sig til en anden funktion = kvinden som selverhvervende, veluddannet kvinde. Deres trusler er dømt til at mislykkes, fordi Maria, selv om hun er en ”hjemmepige” – en positiv betegnelse for en pige i Grækenland (Hirshon, 1978) – så er hun alligevel et barn af sin tid, hvad hendes aktiviteter i vidt omfang viser: Hun læser psykologibøger, hun ser artistiske film, hun spiller guitar, passer sine dyr, ser fjernsyn, er moderne klædt, er kritisk over for skolen. Kort sagt er hendes adfærd og selvforståelse på mange måder tidstypisk for en moderne ung pige i Grækenland.

Forskellen mellem tidligere tiders ”hjemmepige” og Maria er, at førstnævntes aktiviteter: husarbejde, broderi til medgiften, madlavning o.s.v. kvalificerede hende til hendes kommende funktion som husmoder og moder, indlemmede hende i et større arbejdsdelingssystem og bandt hende til familien. Marias aktiviteter er derimod typiske rekreative aktiviteter, som hun udfører ale-

ne. På den ene side udvikler de hendes personlighed, men på den anden side øger de afstanden mellem hende og familien, og i kraft af, at hun hengiver sig til dem på en måde, så hun kan holde verden ude, isolerer de hende også fra kammeraterne og skolen, der kræver konkrete præstationer.

En yderligere isolation af Maria vil derfor uvægerligt kun forstærke hendes mangel på social integration og øge problemerne. Ikke desto mindre er det det, straffeforanstaltningerne sigter imod: På den side at latterliggøre hende offentligt ved klipning af hendes hår og at afsløre hendes værdiløshed endnu mere. På den anden side at gemme hende af vejen, isolere hende fra resten af verden og gøre hende navnløs som den værdiløse person, hun er. Kort sagt at udsætte hende for *social skam* som middel til at få hende til at underkaste sig.

Hårklipning er f. eks. en internationalt anvendt ydmygelsesmetode, som har det formål at kaste skam over kvinden og vække hendes skamfølelse. Den indgik som en af de straffemetoder, som manden på Balkan kunne anvende over for den troløse hustru i sidste århundrede (Denich, 1974), tyskertøse i Danmark fik klippet håret som straf, danske missionærer klippede den flotte hårpragt af de grønlandske kvinder, der havde syndet, o. s. v.

Pigens hår har en særlig symbolik i den græske kultur, det lovprises i folkesange, og det lange udslåede hår har en særlig symbolsk erotisk værdi. Derudover spiller håret generelt en særlig vigtig rolle for piger i puberteten. I en pubertetsundersøgelse af piger fandt f. eks. Rosenbaum (1979), at den del af deres krop, som de oftest nævnte som deres bedste attribut, var håret: "Citing its length, color, thickness, degree of curliness or straightness, and especially the fact that they could do something with that." (s. 241)

Når broderen slår ned på Marias hår, er det, fordi lærerne på skolen nævnte, at Maria var særlig stolt af sit hår, brugte megen tid på at rede det; derudover virkede hun "forfængelig" og "for stolt", når hun med en hovedbevægelse slog det lange hår bagom ryggen. De og broderen føler sig provokerede af den sensualitet, som Marias hår repræsenterer for omverdenen og for Maria selv, og det er netop denne sensualitet, der skal straffes og skjules ved klipning af håret.

Den ydmygelse som tvangsklipningen eller den fysiske afstraffelse som den mest aktuelle straf ville medføre for Maria, ville hun undgå. At truslen kom fra den person, som hun hidtil havde betragtet som den der elskede hende mest, må have forstærket hendes skam og understreget for hende, hvor meget fejl hun havde taget i sin vurdering af ham (hvad jeg vil komme ind på i et særskilt afsnit).

Straffeforanstaltningerne kunne kun tvinge hende til underkastelse gennem at fratage hende selvværdet, hvorved hun ikke kunne præstere noget som helst – i hvert fald af det, de andre forventede af hende.

Det kiksede mirakel eller en lydlig pige kontra en moderne pubertetspige

Lydighed = Ypakoi, mod forældre, ældre søskende, familiens venner, ældre slægtninge, lærere er en værdi i opdragelsen af græske børn af begge køn. Mens ulydig adfærd fra mindre børn undskyldes i en grad, som vi ikke ville

kunne forstå her i Danmark, så betragtes den, efterhånden som børnene bliver større, som disrespect over for forældrene og en udfordring af deres autoritet. Det gælder i særlig grad pigerne, idet der er større tolerance over for drengens regelbrud end pigers. Lydighed er en del af den selvdisciplin og selvkontrol, som ikke opfattes som noget negativt, men tværtimod et befriende og lokkende element i opdragelsen (Lee, 1959). Forældre lokker børnene med flere beføjelser og mere frihed, hvis de kan bevise over for forældrene, at de er i stand til at udvise "selvdisciplin" og "selvregulering" – autopatharchia – autokyrarchia. Kroppens disciplinering er et vigtigt mål: man skal spise med måde, især drikke med måde, dyrke selskabelighed med måde og altid med tilføjelsen: *san anthropos* = som menneske, underforstået at exsesser hører til dyr ikke til mennesker.

Det er accepteret, at både piger og drenge har lyster og lidenskaber, derunder seksuelle men man skal lære at disciplinere dem for at opnå menneskeværdighed. Til disciplineringen hører også det at arbejde hårdt. Arbejdet er ikke en værdi i sig selv, man arbejder for at opnå noget bestemt: et diplom, at købe et hus, et stykke jord til, og ikke fordi det er godt at arbejde – tværtimod er det negativt at være slave af sit arbejde.

Skolebørn er en af de mest hårdtarbejdende grupper i Grækenland. Skolen bygger på almindendannelsesprincippet og udenadslæren af tusindvis af sider. De fleste børn har fra 3 til 5 timers lektielæsning, når de kommer hjem efter en skoledag fra 5 til 7 timer. (Under mine besøg i Grækenland har jeg iagttaget, at lektielæsning og problemer med skolen er det hyppigste samtaleemne når græske mødre er sammen). Der er en stærk uddannelsesorientering i den græske familie. Fattig eller rig – byfamilie eller landfamilie – alle er optaget af at dygtiggøre sig: "While in the past progress was seen in terms of activities, which perpetuated the living village tradition – in building up a good flock, in making a successful marriage into a prosperous family, in acquiring more land, or simply in terms of becoming a householder and have a family, the terms in which progress is now realized involve education, emigration and final abandonment of the old way of life". (Du Boulay, 1974, s. 110).

"Et diplom er et armbånd af guld på en piges arm", hedder et græsk ord-sprog. Uddannelsen bliver på den måde en værdi på linie med eller erstatning for medgift eller formue, for pigerne som for drengene.

Den græske skole var – på det tidspunkt, hvor Maria blev interviewet: 1981 – niveaudelt efter 7. og 9. klasse (Nu kun efter 9. klasse). Alle børn blev udsat for et ganske stort pres om at læse lektier flere timer om dagen. Disse niveauprøver blev indført for få år siden ud fra politiske mål om at lægge større vægt på de tekniske uddannelser. Disse er imidlertid endnu ikke så udbygget eller differentierede og sammen med mangeårige tradition og værdisættelse af den almene gymnasieuddannelse, udgør de et lidet attraktivt alternativ for de unge og deres familier og i særlig grad pigerne. Usikkerheden om hvad der skal blive af den unge, hvis hun/han ikke kommer videre – da der samtidig er en stor arbejdsløshed blandt unge – gør at de fleste forældre prøver at beholde børnene i skolen så længe som muligt. Det er let at forestille sig hvilket pres der ligger på forældre og børn, da det kun er de mest begavede og mest flittige børn, der slipper igennem nåleøjnene og man kan også forestille sig de tusind-

vis af nederlag, der følger i kølvandet på denne situation. Den stiller store krav til forældrene, så at de på den ene side skal være faste og hårde i deres krav om, at børnene skal læse og bestå prøverne og på den anden side være flexible og accepterende, når den unge dumper.

Det er også *indenfor denne ramme*, vi skal se familiens reaktion på Marias skolevanskeligheder. Der er en anden konsekvens af denne situation af interesse for vores sammenhæng: Den fordrer *selvdisciplin og lydighed* fra børnenes og de unges side. Begge forældre i Marias familie forventer, at hun skal blive akademiker. Adspurgt om sine egne uddannelsesplaner svarer hun først "jeg ved det ikke" og derefter tvøvende "noget i samme retning" som forældrene.

Moderens motiv er "hun skal have en bedre skæbne end mig". Altså et middel hvormed Maria kan opnå større uafhængighed end hende selv. Derudover fremgår af Marias og moderens beretning at faderen ønsker, at begge børn skal gøre familien en ære ved at bevise, at de kan få en videreuddannelse. Vi har ikke direkte udsagn fra faderen. Det er dog sandsynligt at tro, at han som alle andre fædre også er interesseret i, at det skal gå hans børn godt, og at han tror, at de bedre kan klare sig, når de har et "diplom". For Maria betyder det vel også, at faderen ikke behøver at give en medgift, som godt nok er lovmæssigt afskaffet, men stadig består i den sociale realitet.

Under indtrykket af situationen har moderen reguleret sine forventninger til Maria, mens faderen p.g.a. afstanden til hjemmet og Maria i særdeleshed opretholder nogle abstrakte og idealistiske forestillinger om, hvad Maria skal præstere.

Der er imidlertid to forhold, der medvirker til at hele familien reagerer stærkt på skoleproblemerne: 1. Maria er velbegavet, 2. Hun har været *ulydig* overfor forældre og lærere.

Det var netop p.g.a. hendes begavelse, man stillede så højt på hendes vegne: hun læser svære psykologiske bøger, hun har gennempløjet den russiske skønlitteratur, læser og skriver digte, er tænksom og fornuftig, så hun kan ikke undskyldes med, at hun ikke har evner til at klare skolen. Hun har altså ikke prøvet at gøre en indsats. (Experimentelle undersøgelser viser også, at der er forbundet større skam ved præstationer som er dårligere p.g.a. manglende indsats (effort), end når de er det p.g.a. mindre intelligens, ligesom der er mindre skam forbundet med dårlige præstationer, når individerne ikke selv værdsætter de af andre stillede opgaver højt (Brown & Weiner, 1984). Så det, der gør det hele alvorligt er, at hun er *ulydig overfor forældre og lærere*. Moderen klager over, at "hendes karakter var blevet aggressiv det sidste år". "Hun viser total ligegyldighed med skolen". "Vil helst sidde på sit værelse ti-mevis", "vil ikke gå ud med sin mor mere", "er i opposition til alt".

I skolen kommer oppositionen til fransklæreren, der for et halvt år siden anklagede hende for at skrive af til examen. Maria benægter, at dette var sandt og har derfor svaret vredt tilbage til læreren. Resultatet var, at hun blev indkaldt til lærerrådsmøde. Da hun der ikke undskyldte sig eller accepterede at have handlet forkert og til og med smækkede døren hårdt, da hun gik, blev hun bortvist fra skolen i 6 dage. Det var på baggrund af denne episode, at Maria cementerede en opfattelse af, at det vigtigste i skolen var at spille teater og at have det godt med lærerne, snarere end at lære at tænke rigtigt. Men der

var også andre måder, hvorpå hun viste aggressiv og selvhævdende adfærd i skolen. Hun er f.eks. blevet væk enkelte gange fra fagene gymnastik og husgerning og prøvede ikke på at komme med undskyldninger, men sagde det, som det var: En dag spurgte gymnastiklæreren hende: ”Har du din menstruation?” ”Nej”, svarede Maria, ”jeg har bare ikke lyst.” Et uhørt svar for 15 år siden.

I Marias ulydelighed og mangel på ”selvdisciplin” ude og hjemme finder vi også det nye i generationsforholdet, den moderne pubertetspige, der tør sige de voksne imod og yder modværg mod planer med og opfattelser af hende. Et oprør mod det *philotimo* = ærekærlighed, der forskriver accept af ydre tvang og indiskutabel respekt over for autoriteter.

Hendes modværg blev betragtet som *moralske forseelser*, der ikke kun ramte hende selv, men hele familien. Ydermere vidner den om en selvhævdelse ud over det acceptable. Hendes modværg skulle overvindes og afskaffes ved hårdere og hårdere interventioner. Familiens projektioner på Maria af egne behov og forestillinger, deres skuffede forventninger til hende og deres opfattelse af hende som ulydig samt hendes egen passivitet med hensyn til at formulere nogle uddannelsesmål for sig selv, hindrer alle i at se hende som et individ med andre interesser end dem, skolen kan tilbyde, eller en pige, der skal have en anden form for støtte, hvis hun skal præstere noget – udelukker en åben dialog og fører til, at familien reagerer med foragt og Maria med selvforagt. Vigtige personers foragt er traumatisk og vækker skam, angst og tvinger til handling. Foragttens ødelæggende virkninger vil jeg vende tilbage til.

Det usynliges forvalter eller en magtfuld moder kontra en magtesløs moder

Moderen er den, der har bedst kontakt med børnene og derfor bedst kan identificere sig med Marias psykologiske situation. Hun er imidlertid underkastet et grundvilkår, der gør, at hun ikke kan gribe afgørende ind og støtte Marias individualitetsudvikling. Ganske vist har hun det daglige ansvar i hjemmet, men hendes magt over børnene og deres liv er en *delegeret magt* fra faderen. Delegere betyder at udsende en person i et bestemt ærinde, at overdrage. Det betyder også, at den, der bliver sendt ud, forbliver bundet til den, der sender vedkommende ud, og må forblive loyal over for den oprindelige mission, uanset hvilke erfaringer hun gør sig undervejs. Moderen siger f.eks. ”alle byrder og alle sorger er på mine skuldre, min mand giver et beløb hver måned og han er ligeglad med om det rækker eller ikke rækker – om jeg så må skære halsen over for at skaffe extra penge. Jeg arbejder meget – når min mand kommer hjem for at besøge os, vil han ikke tale om problemer men alligevel har vi diskussioner hver gang. Sidste gang råbte han, skældte ud – han kaldte Maria og mig for ludere – vi havde udsløttet hans navn – det er ikke nok med, at han viser total ligegyldighed overfor det hele, men han skal også være dommer oven i”.

Disse betragtninger er af vigtighed, når vi skal vurdere kvindens magtområde i patriarkalske samfund. Der er i antropologien en diskussion om *kvindens uformelle magt* og Rogers gør sig f.eks. til talskvinde for det synspunkt, at

kvinders magtområde er lige så stort som mandens, det er blot forskelligt. Hun karakteriserer kvindens magt som: uformel, de facto, skjult, indirekte og evt. baseret på overnaturlighed (f.eks. at kvinder er farlige i kraft af deres menstruation eller at de besidder et ondt øje), mens mandens magt er formel, de jure, åben, direkte og naturlig (Rogers, 1975).

Vesteuropæer fremhæver også ofte, at kvinder i f.eks. middelhavslændene eller de arabiske lande er stærke og har magt i familien. Disse iagttagelser er korrekte og det er indlysende, at i et antagonistisk kønsforhold forsøger hver part, at udvide sit magtområde indenfor de givne rammer. Den vigtigste pointe i denne forbindelse er dog at *kvinden ikke kan ændre den ramme, der er lagt om hendes liv og at hun overhovedet kun kan opnå en delegeret magtposition, for så vidt hun i første omgang underkaster sig*. Hvis hun underkaster sig patriarkatets definition af hvad en god og moralsk kvinde er, hvis hun igennem en utrættelig indsats kan bevise existensen af de egenskaber, der indeholdes i definitionen, hvis hun kan føde børn, og navnlig drengebørn med hvem hun kan alliere sig senere, og hvis hun accepterer, at magten er mandens, så kan hun få accept, agtelse og større beføjelser og blive anset som næsten ligeværdig med manden. Hun kan derved langsomt udvide sit magtområde til at omfatte også forhold, der ligger i mandens område: udenfor hjemmet. Det anses som direkte forkastelig i Grækenland, hvis kvinden har bevist sin ethos: moralitet og manden ikke vil rådføre sig med hende om vigtige forhold også udenfor hjemmet. Delegeret magt er også magt og kvinderne bruger den til at ændre *indholdet* af det, der skal besluttes f.eks. at insistere overfor faderen, at pigen ikke skal bortgiftes i tidlig alder men skal have en uddannelse – at faderen skal flytte ind til byen og forlade landbruget eller andre beslutninger, der i realiteten ændrer det strukturelle magtforhold i familien og dermed også indfører nye værdier og nye modsætninger. Den konstante værdi, der overføres uanset ændringerne, er dog at det er *manden, der i sidste instans bestemmer*. Vassilou (1968) fandt ud fra familieundersøgelser at "on frequent occasions, while the husband is weaker he is obliged to play 'the strong' and, at the same time, while his wife is the stronger she is obliged to play 'the weak'. Thus they contribute mutually to the preservation of marriage". s. 315.

Rogers hævder, at begge parter i sådanne *magtkontrakter* tror inderst inde, at det i virkeligheden er dem, der bestemmer og lader derfor den andens sær-område i fred.

Både Vassiliou og Rogers definerer "styrke" ud fra i hvor høj grad kvinden er i stand til at øve indflydelse over manden og familieforholdene. Det er en utilstrækkelig definition, der ikke indrager den vigtigste komponent i et optimalt ligeværdigt forhold, nemlig den økonomiske uafhængighed og kvindens ligeværdi i forhold til manden i produktionen.

Marias mor arbejder i hjemmet som skrædderske og bidrager til familiens underhold. Hun tjener ikke så meget, så de kan undvære faderens bidrag. Faderen anerkender reelt ikke, at moderen bidrager økonomisk – han vil aldrig høre om hendes arbejdsmæssige problemer, og lader f.eks. som om han ikke ved, at et nyligt købt sommerhus finansieres af moderens arbejde. Den manglende anerkendelse og usynligheden i hendes arbejde (det at det foregår hjemme) gør at Maria f.eks. adspurgt om moderen arbejder, svarer overraskende:

nej. Så længe det antagonistiske kønsforhold baseres både på en økonomisk afhængighed for kvinden og en ideologisk befæstet opfattelse af kvinden som underlegen, er det omsonst at tale om at kvindens magtområde er *ligeså stort* som mandens. Det er ensbetydende med, at skabe tilfredshed med den eksisterende arbejdsdeling med kvinden i hjemmet og familien og manden ude i samfundet.

Disse synspunkter overser også andre vigtige forhold ved den *delegerede magt*:

1. Den kan tilbagekaldes, hvis den oprindelige mission ikke opretholdes.
2. Som følge af dette står den som tvivlsom over for dem den skal udøves over.
3. For at undgå interesseforskelle mellem den udsendte og den udsendende er det nødvendigt med kontrol- og straffeforanstaltninger.
4. Den tvinger den udsendte til indirekte og skjult magtanvendelse ved interesseforskelle.

Det er ikke lykkedes Marias moder at holde hende til lektierne, mens faderen er væk. De bebudede straffe rammer ikke kun datteren, men også moderen. Faderen forbyder familien at besøge ham i Nordgrækenland og kalder dem begge for ludere, et særdeles nedsættende ord fra ét familiemedlem til andre familiemedlemmer, ord som ville få manden til at gribe til vold, hvis andre brugte dem om hans familie. Ved at sidestille moder og datter på den måde underminerer han moderens position over for begge børn.

I kraft af den daglige kontakt med børnene har moderen mulighed for indirekte magtudøvelse, som hun så også udnytter. Hun tillader f.eks. Maria at holde dyr, trods faderens protester, opfordrer hende til at gå ud med kammerater trods faderens og broderens forbud mod dette og er knap så kategorisk i sine krav til Maria.

Endelig fratages den delegeredes magt hvis een af de dominerende værdier overtrædes. Et seksuelt fejltrin gør f.eks. at kvinden mister sin "ethos" og alle hendes andre færdigheder bliver værdiløse.

Det er vigtigt for manden, at han har et "roligt hoved" = ena isiho kefali, uanset om han befinder sig i Australien eller Tyskland, og familien er i Grækenland. "Isiho kefali" betyder, at kvinden udfører hans opgaver loyalt.

Marias fader kan ikke have "isiho kefali", uanset om han ønsker at undgå at diskutere problemerne, når han besøger Athen. Problemerne presser sig på, men *han* er i den situation, at han kan rejse væk, mens *hun* er nødt til at blive hjemme og klare dem. De to forældre kan ikke samarbejde i at støtte børnene i deres udviklingsmål, men arbejder i hver sin retning.

Skilsmisse ligger ikke inden for mulighederne, i hvert fald ikke i den aldersgruppe, hun tilhører: "Den fraskilte går med tunge skridt", som et græsk ord-sprog siger, underforstået at alle lægger mærke til hendes bevægelser, og hun behøver kun at gøre et lille fejltrin, for at hendes rygte og dermed hendes værdi og ære i samfundet bliver ødelagt. En lang række almindelige ordsprog, der har til formål at få utilfredse koner til at forblive i ægteskabet, viser det store sociale pres, der er for familiens bevarelse. "Alle svin har samme ansigt",

”skifter du mand, skifter du problemer”, ”uanset hvad man gør, så vil der altid være to fjender, der sover på samme pude”. Ordsprogene viser tillige den folkelige erkendelse af, at det er strukturelle forhold, der bestemmer kønsforholdet og ikke den enkelte mands magtudøvelse.

Sammenfattende kan siges, at Marias moder kan give hende omsorg og støtte i visse situationer men er i kraft af sin delegerede magt bundet i sine dispositioner af ægteskabelig loyalitet til manden og hans dispositioner, hvilket hæmmer hende i selvstændigt og sammen med Maria at underkaste de vedtagne uddannelsesplaner kritisk overvejelse og ændring ud fra de samfundsmæssige realiteter og Marias subjektive interesser.

Et andet vigtigt område, hvor moderen heller ikke kan gribe ind og støtte Maria, er broderens kontrol af Marias seksuelle og sociale relationer og dermed hendes sociale integration.

Dråben, der fik bægeret til at flyde over, eller broderen som ven kontra broderen som ”manden i huset”

En af Marias muligheder for at overleve i dette familiemønster, hvor faderen er en fjern og fysisk fraværende figur og moderen overarbejdet og undertrykt, har været relationen til broderen, der i modsætning til forældrene interesserede sig for og forstod Marias problemer med skolen. Det var ikke så længe siden han selv havde været elev, og hans egen vrede mod lærerne satte ham i stand til at identificere sig med Maria og støtte hende under episoden med bortvisningen.

Relationen var imidlertid et tvægget sværd for hende. Efter moderens udsagn beundrede Maria sin broder og adlød ham blindt. Den ”pris”, som hun skulle betale for at blive støttet af ham, var en total åbenhed fra hendes side om aldrig at ville lyve for ham og at ville tale med ham om alle sine problemer. Denne blanding af omsorg og kontrol, som i virkeligheden var et krav om total *gennemsigtighed*, har været nedbrydende for hendes selvstændighedsudvikling. Laing har i ”Det spaltede selv” (1970) påvist sammenhængen mellem kravet om gennemsigtighed fra den unges familie om risikoen for psykotisk udvikling i puberteten. Maria er fanget i et gennemtrængende dilemma: på den ene side at være loyal over for den forstående broder og fortælle ham ”alt” og på den anden side at bevare sin integritet og sin selvstændige eksistens ved at holde nogle ting for sig selv.

Det, der sker i denne situation er en spaltning af selvet i et subjekt og objekt som den spaltning, der sker i skammen, som beskrevet ovenfor.

1. Individet er uafladeligt selviagttagende i den forstand, at det føler sig iagttaget af den anden.
2. Den andens idealbilleder ”tager sæde” i individet og bliver den målestok, hvorudfra individet vurderer sine handlinger.

I dette tilfælde er idealbilledet: *En der siger sandheden kontra en der er løgner*. Kamouflering af kontrollen sker derved, at ønsket fra broderens side:

”Jeg vil vide alt om dig” bliver oversat til ”man skal sige sandheden” og bliver dermed uigennemskuelig for Maria. Selviagttagelsen giver hende mange skyldfølelser over, at hun ikke åbner sig nok overfor broderen og skamfølelser over, at hun er en løgner. I kravet om gennemsigtighed ligger der derudover et ønske om *føjelighed og lydighed*, hvorpå accepten af hende bliver baseret. Maria er klar over, at broderen ikke kun bruger hendes fortrolighed til at diskutere hendes problemer på lige fod med hende, men bruger den også som udgangspunkt for at definere et sæt af pligter for hende. Maria kan kun føle sig fri, hvis hun skjuler sig for ham og for moderen. Hun bliver inde på sit værelse i timevis, læser, spiller musik, leger med sine dyr og skaber sig på denne måde et rum af frihed, som jeg påpegede før også øger afstanden mellem hende og familien.

Konsekvensen bliver, at hun har flere og flere ting, som hun ikke kan diskutere med nogen. Faderen er fjern, moderen er optaget af alt for meget arbejde og uden adækvat forståelse for Marias skoleproblemer, broderen ”forlanger” åbenhed, men bruger den som udgangspunkt for kontrol, hun er isoleret fra sine kammerater og det andet køn på grund af kønsmoralen.

Det kønsspecifikke i søskenderelationen kommer frem i broderens forbud mod drengevenskaber eller overhovedet det at gå ud med kammerater. Som manden i huset i faderens fravær påtager han sig at vogte over Marias dyd. Han har selv kærester og veninder, men netop ud fra disse erfaringer, hvor han har set, ”hvordan piger opfører sig”, begrænser han søsteren, så hun ikke bliver ”ligesom dem”. Opsplittningen af kvinden i madonna/luder og foragten for kvinden, der ”viser sig”, træder klart frem her og videregives til Maria.

Broderens raseri aftenen før har ikke alene forbindelse med, at Maria har løjet og skjult sig for ham, men også med det, at Maria ”viser sig” med sit hår. Han tager afstand fra hende, trækker sit venskab tilbage, træder ind i en positionel relation til hende: ”manden i huset”, afslører hende som en løgner og dermed en uværdig person med sine påbud om hårklipping og fysisk afstraffelse. Broderens afvisning er *det* afgørende slag mod Maria – der føler *social afmagtsskam* – der fører til, at hun virkelig gør en plan, hun har haft det sidste år.

Maria har erkendt, at hun har valgt en forkert alliance: hun allierede sig med sin undertrykker. Den, som hun troede var hendes ven og følelsesmæssigt stod hende nærmest, er også den, der truer hendes selvværd mest (jf. min tidligere påpegnings af, at skamfølelsen opstår på basis af identifikation og genkendelse af sig selv i den andens billede af én).

Samtidig kan hun i sin egen bevidsthed kun bebrejde sig selv, at hun ikke havde åbnet sig nok for ham og fortalt ham sandheden. Derefter kan hun kun undgå yderligere skam og beskytte sin værdighed (undgå at blive klippet og yderligere afsløret), vise at hun fortryder sin illoyalitet mod broderen, ved at forsvinde selv.

Selvmordsforsøg: En tilbagetrækning fra det sociale felt

Aftenen før selvmordsforsøget indeholdt alle komponenter i den *akutte sociale skam* samt den *social afmagtsskam*:

- Pludselig afsløring af svaghed og værdiløshed
- Objektiv negativ bedømmelse, afvisning og straf
- Pludselig erkendelse hos Maria af behovs- og værdikonflikter i forhold til broderen
- Subjektiv følelse af udleverethed til betingelser, der ikke kan ændres
- Fare for yderligere latterliggørelse og ydmygelse
- Selvbebrejdelser for ikke at have opført sig rigtigt over for broderen, fjendtlighed mod sig selv.

Hendes bearbejdning af den situation fører til, at hun ikke vil leve mere. Marias formuleringer med hensyn til, hvorfor hun ville dø, kan grupperes under fire hovedområder:

1. *At forsvinde fra søgelyset og undgå den pinefulde selvbevidsthed = at undgå skamfølelse:* ”Jeg ville gøre en ende på mig selv”; ”Jeg ville gøre tingene lettere for andre”; ”Fordi jeg ikke længere kunne udholde den spænding, jeg havde i mig selv”; ”Fordi mine egne betragtede mig som en fiasko”.

2. *At undgå yderligere afsløring og tab af værdighed og magt = at undgå skam:* ”Fordi de sagde, at de ville ændre opførsel over for mig, ville tage mig ud af skolen, jeg måtte ikke modsætte mig deres meninger eller beslutninger, måtte ikke tage på sommerferie”; ”Jeg havde en diskussion med min broder, hvor han sagde, at jeg havde løjet, og han truede med at klippe mit hår”; ”Skuffelse over, at hun (en pige) intet kan ændre ved sin situation”.

3. *At sone = at vise at hun skammede sig, og at hun følte sig skyldig:* ”Jeg ville bevise over for dem, at jeg ikke var ligeglad med mit skolearbejde, som de troede”.

4. *At straffe de andre ved at påføre sig selv skade = at påføre de andre offentlig skam og skyld:* ”Jeg ville gøre de andre kede af den måde, de havde opført sig på over for mig”.

Hendes bearbejdning af konflikterne er en protest mod de andre: ”Nu vil jeg ikke mere”, synes hun at sige. Skamfølelse og ydmygelse på den ene side og stolthed og værdighed på den anden side står centralt i hendes reaktion, selv om hun ikke nævner det med ord. Det interessante er, at skamfølelsen ikke først og fremmest vedrører de ting, som de voksne synes hun skal skamme sig over, nemlig sine skoleproblemer, men egen afmagt og manglende handlemuligheder. Skamfølelsens panikagtige dimensioner svarer til voldsomheden i den foragt, hun har været udsat for. *Foragt* er en form for aggression, der er endnu mere traumatiserende end vrede.

Piers (1971), amerikansk psykoanalytiker, skriver i sit klassiske værk om skam:

”Behind the feeling of shame stands not the fear of hatred, but the fear of contempt, which on an even deeper level of consciousness, spells fear of abandonment, the death by emotional starvation”. (s. 29)

Wurmser definerer foragt nærmere som:

”Contempt is a more global type of aggression: it wants to eliminate the other being, as dirt is thrown away. It is a ”cold” affect, treating the object as if it did not exist, and constitutes a very strong form for rejection, using abandonment and isolation. The relationship threatens to resolve to nothing.” (1981, s. 81)

Frygten for at blive forladt og isoleret skaber overvældende angst hos Maria. Parallelt med skamfølelsen opstår der følelser af ydmygelse som Stam (1978) adskiller fra skamfølelse ved at fremhæve, at ydmygelse opstår i situationer, hvor personen oplever aggressionen som uretfærdig og som værende ude af proportioner med ens handlinger: ”I have been unjustifiably accused, or my status and honour have been impugned unfairly.” (s. 426)

Ydmygelsen skaber vrede eller raseri på en måde, som Lewis beskriver som en fælde. ”Fælde”, fordi raseriet, som normalt er en følelse, der kan mobilisere individet til handling, rettes i skammen og ydmygelsen mod ens egen hjælpeløshed og utilstrækkelighed.

Raseriet føles så som diffus angst og spænding, der lammer selvet fra at handle konstruktivt: handle således, at man opnår kontrol over omgivelserne, men er på den anden side så pinefuld, at den tvinger til handling og udløsning af spændingen. Jeg har tidligere fremhævet Lewis’ forklaring på ”fælden”, nemlig: ”The moment the anger is directed outside the self, it is deflected back upon the self by a feeling of guilt at unjust anger.” (s. 5). Selv om denne mekanisme er meget almindelig hos kvinder og altså også hos Maria, der bebrejder sig selv, at hun ikke har været ”åben” over for broderen, har jeg forsøgt at påvise, at vi ikke kan se denne vendte vreden mod sig selv uafhængigt af de konkrete magtrelationer, kvinden står midt i. Jeg har i analysen af de objektive forhold i Marias liv påvist, at hun er underkastet magtforhold, der gør det vanskeligt for hende at vende aggressionen udad eller overhovedet at behandle situationen som et problem, der skal løses. I overensstemmelse med de tidligere fremhævede synspunkter om følelsernes funktion i opbygningen af motiveret handling gennem vurderinger af de objektive realiteter og deres egnethed til at tilfredsstille ens behov, må Marias motivation for konstruktiv handlen nødvendigvis svigte.

De samfundsmæssige muligheder for alternativ handlen, f.eks. at forlade hjemmet og bo på ungdomspension, udnytte andre uddannelsesmuligheder, tage ud at sejle, tage ud at tjene, henvende sig til et rådgivningscenter, blive beskyttet af et tæt socialt netværk, findes enten ikke eller kan ikke udnyttes på grund af ære/skam moralen, som gør en række af mulighederne uacceptable for Marias køn.

Hendes nærmeste sociale enhed, familien, er rigid og modsætningsfyldt i sine opdragelsesmål og -midler, forhindrer hendes sociale integration, udsætter hende for tvang og fornægter hendes selvstændige eksistens gennem truslen om psykisk udslettelse.

Alt dette betyder, at Maria ikke kan opstille sin situation som et problem, der skal løses. Seidel (1976) definerer et problem som en bestemt modsigelse

i virksomheden mellem et individs mål og manglende midler til at komme frem til målet. Før problemet kan udvikles og aktivere den højere tænkning, må individet være engageret i en målrettet opgaveproces. En *opgave* foreligger for individet, når det kan anticipere opnåelsen af et mål og samtidig er bevidst om det nødvendige i målet, d.v.s. erkender utilstrækkeligheden i sin situation og erkender en måde at ændre eller overvinde utilstrækkeligheden på.

Mens Maria til fulde har erkendt utilstrækkeligheden i sin situation, ved hun ikke, hvad hun skal stille op med den, og opgiver.

Afkaldet på at realisere sig selv, *afkaldet på at udvide sit magtområde*, er efter Ute Holzkamp-Osterkamp (1979) essensen i udløsningen af psykiske forstyrrelser, fordi emotionaliteten derved frigøres fra konstruktiv handling og bliver til diffus angst, spænding og symptomer. I Marias tilfælde er erkendelsen af afmagt over, at hun har mistet sin sidste støtte og afkaldet på at udvide sit magtområde centralt for hendes selvmordsforsøg. Det er en fortsættelse af tidligere konfliktløsningsmåder: *en passiv-defensiv trækken sig tilbage fra det sociale felt*.

Hvis vi derimod tænker på selvmordsforsøget som en handling, hvor ønsket om at overleve er større end ønsket om at dø, kan vi se, at det har yderligere flere forskellige funktioner. Som den fysiske og psykiske frakobling, det repræsenterer, beskytter det selv et yderligere afsløring og ydmygelse og er på en bagvendt måde udtryk for stolthed og værdighed. Hvis hun adlød broderen og klippede sit hår, ville hun forråde sin egen integritet. Hun beskytter sig imod at blive invaderet i sit inderste ved at fjerne sig fra situationen. Ydermere har det, i forhold til familiens tvangshandlinger over for hende, den funktion at signalere, at der er grænser for, hvor meget de kan presse hende. Samtidig er det dog stadig en regressiv konfliktløsning, idet hun signalerer yderligere hjælpeløshed som middel til at opnå forståelsen fra familien.

Ved at vende vreden mod sig selv påtager hun sig ansvaret for den utilstrækkelige situation, der på den måde defineres som utilstrækkeligheden i Maria. Gennem sin handling vil hun vise familien, at hun vitterligt skammer sig, og at hun ikke var ligeglad med deres forventninger. I denne forstand er den et brud med det tidligere skamfyldte liv, et ønske om at begynde forfra, *en handling, der igen kan indlemme hende i familien*.

Men hvorfor "døde" Maria ikke, hvorfor henvendte hun sig på hospitalet? Vi har een form for svar i den måde, hvorpå hun karakteriserer sig selv: Hendes selvopfattelse har aldrig været identisk med de andres opfattelse af hende. Når man lægger mærke til det, så siger hun ikke en eneste gang, at *hun* tror om sig selv, at hun *er* en fiasko. Hun siger: "Fordi mine egne betragtede mig som en fiasko", og i en anden forbindelse siger hun: "Fordi de ikke ville anerkende mit værd".

De rester af sit selvværd, hun har tilbage efter den massive afvisning, hun har været udsat for, og som hun har beskyttet ved korvarigt at fjerne sig fra situationen, sætter hende i stand til at mobilisere sin vilje: "Til sidst besluttede jeg, at jeg kunne lade være med at dø, og at jeg kunne bevise det modsatte over for dem, altså at jeg *kunne* bestå eksamen."

Tiden før og under selvmordsforsøget var udtryk for, at hun vil bestemme selv på egne præmisser, om end diffust og retningsløst. Hendes beslutning om

at overleve er et forsøg på at udvikle en form for selvbestemmelse ved at acceptere fremmedbestemtheden, at overtage de voksnes mål med hende og regulere og disciplinere sin tid, sin krop og sin tanke. Om det lykkedes hende, ved vi ikke. Det kan være, at hun selv gik ud af skolen året efter. Men det kan også godt være, at der bliver en rigtig god og disciplineret "videnskabskvinde" ud af hende.

Afsluttende om skam og samfund

Gennem analysen af ære/skam komplekset og Marias historie fik jeg påvist, hvordan moralske opfattelser af kvindens livsformål bliver formidlet gennem familien og befæstet gennem krav om adfærd og skamfølelse.

Vi fik dog også indblik i, at der på ingen måde er total overensstemmelse mellem mål på det samfundsmæssige niveau og det institutionelle niveau (familien og skolen), ligesom der heller ikke er overensstemmelse mellem familiens mål og de enkelte individers følelser og handlinger. Den historiske og samfundsmæssige forandring fra æresmoral til retfærdighedsmoral, sideløbende med ændringer i produktionen, afspejles netop i modsætningen mellem niveauerne og i modsætningsfyldt praksis inden for det enkelte niveau. Indholdet i modsætningerne skal hver gang undersøges konkret. I ændringen fra æresmoral til retfærdighedsmoral forsvinder skamfølelsen ikke, men den ændrer indhold: Marias forældre og broder intervenserer stærkere og stærkere for at få Maria til at producere skamfølelse over sin ulydighed. Maria producerer skamfølelse, men ikke over sin ulydighed, derimod over sin afmægtige position, hvilket indirekte viser, at hun mener at have en ret til selvbestemmelse.

REFERENCER

- ARCEL, L. T. (1980): *Socialarbejderens handleevne*. Københavns Universitet, Institut for Klinisk Psykologi, stencil.
- ARCEL, L. T. et al. (1980): Selvmordsforsøg hos kvinder. *Agrippa – Psykiatriske tekster*, 2, nr. 3, 28-46.
- ARCEL, L. T. (1984): Kvalitative metoder i samfundsforskningen. I: Reisby et al. (red.): *Problemer i psykiatrisk forskning*. København: FADL.
- ASPLUND, J. (1983): *Tid, rum, individ, kollektiv*. Stockholm: Liber Förlag.
- BILLE-BRAHE, U. et al. (1985): Attempted suicide in Denmark. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 71, 217-226.
- BROWN, J. & WEINER, B. (1984): Affective consequences of ability versus effort ascriptions. *Journal of Educational Psychology*, 76, No. 1, 146-158.
- CAMPBELL, J. K. (1970): *Honour, family and patronage*. Oxford: Oxford University Press.
- DENICH, B. S. (1974): Sex and power in the Balkans. I: Rosaldo, M. Z. & Lamphere, L.: *Women, culture and society*. Stanford: Stanford University Press.
- DU BOULAY, J. (1974): *Portrait of a Greek mountain village*. London: Oxford University Press.

- ERIKSON, E. (1959): Identity and the life cycle. *Psychological Issues, 1*, No. 1. New York: International Universities Press Inc.
- FREUD, S. (1977): *On sexuality*. New York: Penguin Books.
- FRIEDL, E. (1962): *Vasilika, a village in modern Greece*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- HAUG, F. (1981): Udnyttelsen af data. *Udkast, 9*, nr. 1. København: Dansk psykologisk Forlag.
- HIRSCHORN, R. (1978): Open body/closed space: The transformation of female sexuality. I: Ardener, S. (ed.): *Defining females*. London: Croom Helm.
- HOLZKAMP-OSTERKAMP, U. (1979): Erkendelse, emotionalitet, handleevne. I: Dreier, O. (red.): *Den kritiske psykologi*. København: Rhodos.
- HÅVIND, H. (1982): Makt og kærlighed i ekteskabet. I: Haukaa, R. et al. (red.): *Kvindeforskning: Bidrag til samfunnsteori*. Oslo: Universitetsforlaget.
- IZARD, C. E. (1978): Emotions as motivations: An evolutionary-developmental perspective. I: *Nebraska Symposium on Motivation, 26*. Lincoln/London: University of Nebraska Press.
- KAUFMAN, G. (1974): The meaning of shame: Toward a self-affirming identity. *Journal of Counseling Psychology, 21*, No. 6, 568-574.
- KOHUT, H. (1977): *The restoration of the self*. New York: International Universities Press.
- LAING, R. D. (1970): *Det spaltede selv*. København: Jørgen Paludans Forlag.
- LEE, D. (1959): View of the self in Greek culture. I: Lee, D.: *Freedom and culture*. Prentice Hall Inc.
- LEWIS, H. B. (1971): *Shame and guilt in neurosis*. New York: International Universities Press.
- LYND, H. M. (1958): *On shame and the search for identity*. London: Routledge & Kegan Paul.
- MATTHIS, I. (1981): On shame, women and social conventions. *Scandinavian Psychoanalytical Review, 4*, 45-58.
- MILLER, A. (1984): *I begyndelsen var opdragelsen*. København: Reitzel.
- MOUZELIS, N. P. (1978): *Modern Greece. Facets of underdevelopment*. London: The Macmillan Press Ltd.
- PIERS, G. & SINGER, M. B. (1971): *Shame and guilt*. New York: W. W. Norton & Company Ltd.
- ROGERS, S. C. (1975): Female forms of power and the myth of male dominance. *American Ethnologist, 2*, No. 3.
- ROSENBAUM, M. B. (1979): The changing body image of the adolescent girl. I: Sugar, M. (ed.): *Female adolescent development*. New York: Brunner/Mazel.
- RUSHDIE, S. (1983): *Skam*. København: Centrum.
- SARTRE, J. P. (1969): *Being and nothingness*. London: Methuen & Co. Ltd.
- SEIDEL, R. (1976): *Denken, Psychologische Analyse der Entstehung und Lösung von Problemen*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- SJØRLEV, I. (1982): Kvindens natur i antropologisk perspektiv. I: Koch, N. (red.): *Kvindestudier 6*. Delta.
- SPINELLI, C. D., VASSILIOU, C. & VASSILIOU, G. (1968): Milieu developments and male-female roles in contemporary Greece. I: Séward, L.: *Changing Roles in a changing Society*.
- STAMM, J. L. (1978): The meaning of humiliation and its relationship to fluctuations in self-esteem. *International Review of Psychoanalysis, 5*, 425-433.
- STIPEK, D. J. (1983): A developmental analysis of pride and shame. *Human Development, 26*, 42-54.
- THRANE, G. (1979): Shame. *Journal for the Theory of Social Behaviour, 9-10*, 1979-80.
- TSOUKALAS, K. (1975): Exartisis ke anaparagogi. O kinonikos rolos ton ekpædeutikon mihanismon stin Ellada. Athina: Istoriki Bibliothiki Themelio.
- WURMSER, L. (1981): *The mask of shame*. Baltimore: The John Hopkins University Press.